

Diskuse

Kontinuita nestejného

Sporné závěry z nesporně dobrých analýz Matěje Spurného

Karel Hrubý

Monografie Matěje Spurného *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*,¹ pojednávající o poválečném znovuosídlení pohraničí a o vztazích, které tam mezi obyvateli různé etnické a sociální provenience vznikaly, je živým obrazem i vážným analytickým projektem. Vedle zbylých Němců a starousedlých Čechů hledala v pohraničí nový domov etnicky i sociálně pestrá společnost. Autor sleduje vývoj vztahů těchto dvou a dalších vybraných skupin obyvatel jednak v jejich vzájemnosti, jednak ve způsobu, jak problémy pohraničí vnímaly a jak na ně působily centrální úřady, tisk a postoje či nálady vnitrozemského obyvatelstva. Jádrem knihy, které tvoří podrobné studie těchto vztahů na pozadí problémů pohraničních regionů, je dobře dokumentovaným svědectvím o obtížném procesu osidlování a sblížování heterogenního obyvatelstva i jeho postupné integraci. Zachycuje i vývoj poměru společnosti v pohraničí s centrálními orgány a sleduje postupnou změnu v jejich strategii vůči menšinám. Spurný ukazuje, jak se privátní sféra proplétala s mocenskou politikou, a svými analýzami všedního života v pohraničních oblastech přispívá k pochopení „malých dějin“ tamních obyvatel, jak se utvářely na území zbaveném většiny původního osídlení, v prostředí etnicky a sociálně velmi

1 Praha, Antikomplex 2011, 373 s.

nesourodém, v němž každodenní starosti a úkoly zatlačovaly do pozadí „velké dějiny“, současně se odvíjející na celostátní úrovni.

Méně přesvědčivé jsou obecné teze a závěry, které autor koncipuje zejména v úvodu a ve shrnutí své práce, kde podává nový obraz diktatury KSČ. Ne všechny soudy, které tu formuluje o povaze procesů v pohraničí a aplikuje i na přeměny v padesátých letech, vyplývají z předložené studie.² Mnohé nesou stopy projektu, který metodou teorie každodennosti (*Alltagstheorie*) sleduje revizi obrazu komunistické diktatury, jež nabízejí starší modely teorie totalitarismu.³ Teorie každodennosti v historiografii byla rozpracována především mladší generací německých historiků a nyní ji přejímají i někteří generačně blízcí historici čeští, mimo jiné též Matěj

-
- 2 Tři diskusní příspěvky, které jsou věnovány Spurného knize v *Soudobých dějinách* (roč. 20, č. 1–2, 2013), vesměs oceňují autorovu snahu podat alternativní výklad nedávné historie, současně však vyslovují také některé výhrady. Kateřina Čapková (Menšiny za komunismu: Dvě úvahy nad knihou Matěje Spurného, s. 190–198) mj. zpochybňuje autorovu definici menšin poukazem na to, že etnické vymezení je často zavádějící a nevyšší si jiných podstatných znaků charakterizujících např. skupiny imigrantů, jež státní úřady začlenily účelově pod stejnou nálepkou. Pavla Šimková (Menšiny a revize výkladu českých poválečných dějin, s. 178–181) vyslovila pochybnost, „nakolik politika, která nese ovoce ve specifické situaci pohraničí, fungovala ve vnitrozemí, v národnostně víceméně homogenních oblastech, kde nedošlo po válce k tak radikálním změnám v sociální struktuře“, a konstatuje, že je to „otázka, která by sice stála za prozkoumání, na kterou ale může studie zabývající se pohraničními oblastmi dát jen těžko odpověď“ (s. 180). David Kovařík (Nespolehlivé živly, anebo objekt sociálního inženýrství v českém pohraničí?, s. 182–189) dává knize šanci, že se „může stát i jakousi ‘platformou’ pro diskusi nad obecnějšími otázkami českých poválečných dějin a jejich historickým zpracováním“ (s. 188).
 - 3 Vývoji teorie každodennosti, hlavním rysům její metody a rozborům jejích stěžejních pojmů je věnována důkladná studie Petra Sedláka „Každodennost jako předmět a koncept dějepisného poznání“ v *Soudobých dějinách*, roč. 20, č. 1–2 (2013), s. 120–157. Reaguje v ní také na projekt „Socialismus jako myšlenkový svět“, který byl prezentován v předcházejícím ročníku časopisu (roč. 19, č. 2, 2012), a sleduje, jak s každodenností zacházejí jednotliví autoři, kteří se hlásí k této inspiraci, rozpracované zejména historiky německými. Sám chápe každodennost nejen jako ohraničenou realitu všedních dnů, ale v její přesahné dimenzi, v níž se nachází smysl života jako celku (s. 157).

K jednotlivým pracím zejména mladších českých historiků, kteří usilují o revizi obrazu komunistické diktatury, jak ji podávali autoři starší generace, se Petr Sedlák kriticky vyslovuje v další své studii „Proč tak snadno? Silné a slabé stránky revize vykládání diktatury KSČ a jejího nástupu v únoru 1948“ (in: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 10, č. 1 (2013), s. 30–55). Oceňuje snahu historiografie každodennosti hledat klíč k porozumění diktatuře též v sociální praxi a smýšlení obyvatelstva, k pojetí revizionistických prací má však podstatné výhrady. Vytýká jim především tendenci „příliš rychle utíkat k zobecnujícím závěrům“ (s. 48), což vyvolává dojem, že se snaží ve svých prvních významných studiích za každou cenu „přijít s něčím novým“ (s. 44). Sami však obvykle „v binárním modelu na jedné straně předkládají zjednodušený obraz stávajícího výkladu jako ‘totalitárního paradigmatu’, aby vůči němu mohli na straně druhé předložit vlastní přístup jako součást nového výkladového proudu, a to v hodnotovém protikladu jako teoreticky vyspělejší a metodologicky funkčnější“ (s. 53). Sedlák označuje historiky uplatňující paradigma teorie každodennosti na interpretaci diktatury KSČ v Československu jako revizionisty. Používám této klasifikace rovněž.

Spurný ve zmíněné knize.⁴ Narozdíl od jiných prací revidujících obraz komunistické diktatury, které se soustřeďují především na poststalinskou éru⁵, věnuje se autor období patnácti poválečných let, do nějž spadá i vznik a takzvaná budovatelská léta „socialismu“⁶, jež byla silně poznamenána metodami stalinismu. Období přechodu z demokraticky strukturovaného systému do systému koncentrované monopolní moci tak tvoří organickou součást jeho práce. Z pečlivých analýz života v pohraničí v tomto období vyvozuje některé teze, jejichž platnost zobecňuje a přenáší i na celorepublikovou společnost, procházející systémovými změnami v letech po únoru 1948. Roli komunistické strany v tomto počátečním období diktatury přitom staví do závislosti na celospolečenské mentalitě „očisty“.⁷ V tomto příspěvku chci upozornit na úskalí této interpretace.

V jejím základu je podle mého názoru problematické chápání poválečné kontinuity, které se promítá do uvažování o různých fenoménech. Jednou z hlavních tezí knihy Matěje Spurného je zjištění, že na myšlení, postoje a chování společnosti, jimiž byl legitimizován princip „očisty“ a použití násilí i praktiky segregace ve třech poválečných letech, *kontinuálně* navázala mentalita poúnorové společnosti, poznamenaná ještě vlnou poválečného nacionalismu.⁸ To podle Spurného zajišťovalo i podporu vládě jedné strany a legitimizovalo používání „očisty“ nové společnosti od jejích (nově definovaných) nepřátel.⁹

Spurný proto odmítá pohled na diktaturu KSČ, jak ji podává velká část české historiografické produkce po listopadu 1989, když „do značné míry redukovala její popis právě na otázky útlaku a represe“ (s. 13). Klíčem k pochopení existence a charakteru socialistické diktatury jsou podle něj nikoli jen „dílní mocenské mechanismy“, nýbrž také chování a postoje většiny obyvatelstva, která nepatřila

4 Hned na první stránce v úvodu své knihy konstatuje autor: „Většina článků a knih o poválečné minulosti, které vyšly v posledních dvaceti letech, byla zasvěcena hledání důkazů, že komunistická diktatura (nebo spíše 'totalita') nebyla ničím jiným než právě jen okradením milionů občanů Československa o svobodu, tedy o možnost autonomně a autenticky jednat. Svobodné jednání pak bylo (a zčásti dodnes je) připisováno na jedné straně pouze 'zločinným' nositelům režimu a na druhé straně pak nepočteným odbojářům. Pokračovat v hledání důkazů pro toto krajně vyhrcované tvrzení o československé socialistické diktatuře se mi však dnes už jeví jako neinspirativní a nesmyslné.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 9.)

5 Viz např. PULLMANN Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

6 „Socialismem“ je tu míněn výhradně politický, sociální a hospodářský systém komunistické diktatury, proto tento pojem v daném smyslu dávám do uvozovek. O demokratických modelech socialismu revizionističtí autoři nemluví a diktatura se tak stává takřka synonymem „socialismu“. I to je typická deformace revizionistického pojmosloví.

7 „... přinejmenším v českém prostředí se mechanismus očisty nerodí jako produkt diktatury KSČ, ale diktatura KSČ se etabluje kromě jiného díky poptávce prostředí, přesyceného touhou po očistě.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 103.)

8 „V roce 1948 se sice změnil charakter politického systému, společnost však zůstávala prodrnutá poválečným nacionalismem.“ (*Tamtéž*, s. 22)

9 Stála za tím i touha „zajistit ve světě pořádek, který bude schopen vzdorovat všem příštím ohrožením. (...) Ostatně jestliže je třeba, aby se konečně zrodila spravedlivá společnost, je zřejmé, že ne všichni členové té stávající budou moci být její součástí.“ (*Tamtéž*, s. 103.)

k mocenským elitám ani k obětem. Narozdíl od „potlačené“ společnosti, jak ji prezentoval model totalitarismu, přiznává teorie každodennosti společnosti jistou aktivitu (omezenou „hranicí diktatury“), která jí umožňovala „smysluplně naplňovat svůj život“ (s. 25). Toto pojetí tedy relativizuje podíl politických složek při destrukci demokracie a přisuzuje spoluodpovědnost za nastolení diktatury mentalitě společnosti, neboť vytvářela příznivou půdu pro její nastolení v roce 1948.

Význam společnosti pro mocenskou praxi je podle autora i v diktaturách značný. Zejména na úrovni lokálních byrokratů a funkcionářů zde dochází „k pozoruhodnému střetávání diskursů, přičemž jejich vzájemné ovlivňování je oboustranné. Místní vzorce jednání a často nerefektované vnímání skutečnosti jsou sice někdy vytlačovány dominantní ideologií či autoritativními rozhodnutími diktátorské moci, zároveň ale mohou hrát i aktivní roli. Ve snaze získat si podporu širokých vrstev společnosti je moc nucena přinejmenším v některých aspektech takové postoje akceptovat a snažit se o jejich zabudování do dosud dominantních diskursů.“ (s. 15) Značná diskrepance v typu a relevanci ústupků, které dělala vládnoucí strana a k nimž byla donucena společnost, je tu však zastřena.

Nestejná ideologie, nestejný nepřítel

I když některé aspekty života v pohraničí v době omezené parlamentní demokracie a života většiny vnitrozemské (české a slovenské) společnosti v pozdější diktatuře KSČ vykazují jisté podobnosti, nelze nevidět, že jsou tu také důležité rozdíly, které mají spíše charakter diskontinuity.

To se týká například procesu „očisty“ a segregace v obou obdobích, tedy před únorem 1948 a po něm. Matěj Spurný je považuje za kontinuální jev, jehož motivem byla snaha očistit vlastní společnost od cizích žvlů. Tato snaha měla ovšem zcela rozdílné kořeny. Před únorem se izolovalo a vylučovalo *podle etnického principu*, což ve vztahu většinové české populace k Němcům bylo motivováno převážně letitými předsudky *nacionalistické ideologie* a zážitkem pokoření a teroru z nedávné *minulosti*. Po únoru však byly tyto praktiky inspirovány *ideologickým modelem a politickým programem*, podle něž komunistická strana záměrně realizovala svůj *plán diktatury proletariátu* jako předpoklad vybudování beztřídní společnosti v *budoucnosti*. Téma „očisty“ už se netýkalo etnika zbaveného občanství (Němců, respektive Maďarů), ale těch československých občanů, kteří byli označeni za „nepřátele socialistického zřízení“ podle třídních a ideologických kritérií, jak je postulovala marxisticko-leninská ideologie.¹⁰ „Očista“ byla nejen zdůvodněna jinou ideologií, ale měla i jiný cíl a vycházela také ze zcela jiných motivů.

10 „Po roce 1948 následovaly další posuny diskursu očisty; od jednotlivých škůdců, kteří škodí svým sobectvím a nerespektováním pravidel společného budování, se definice „nečistých“ přesouvá stále více k sabotérům a třídním nepřítelům; kapitalistům, velkostatkářům, vesnickým boháčům, buržoazii a reakcionářům vůbec. Nyní již jde o likvidaci staré sociální struktury jako takové. Ani to pochopitelně není záležitost zcela nová a neznámá; snahu o legitimizaci této hluboko jdoucí likvidace starého jakožto nutné součásti vybudování

V obou obdobích se legitimizovalo něco jiného a z jiného důvodu. V prvním případě, zejména při postihu „kolektivní viny“ německého etnika, šlo o zájem značné většiny národa (především českého) o dosažení etnické homogenity společnosti ve státě, jehož územní rozsah a demokratický charakter už neměly být ohrožovány menšinou, která byla v minulosti osudově spojena s hitlerovskou diktaturou. Naproti tomu v druhém případě šlo o zájem KSČ nastolit státněsocialistickou diktaturu, která se už neopírala o tak široký konsenzus jako v případě nuceného vysídlení Němců. Proces „očisty“, který se před únorem těšil téměř celonárodní podpoře, nebyl už po únoru 1948, kdy byli namísto příslušníků „nepřátelského“ etnika diskriminováni a perzekvováni třídní a političtí odpůrci nového režimu, legitimizován souhlasem naprosté většiny národa, nýbrž jen jeho části. Nenáleželi k ní už lidé, kteří mentálně setrvali na principech parlamentní demokracie a se „smyslem“ diktatury se neztotožňovali (třebaže se lišili v tom, nakolik otevřeně dávali své smýšlení najevo).

Nestejný rámec politického zřízení

Život pohraničí v prvních letech po válce – včetně nuceného vysídlení Němců, provázeného násilím – se stále ještě odvíjel v pluralitně uspořádaném státě. Hrubé porušování lidských a občanských práv – i pokud mu bylo vystaveno jinonárodní obyvatelstvo – bylo ještě možno posuzovat diferencovaným politickým pohledem,¹¹ ventilovat dosud nezglajchšaltovaným tiskem¹² a zvažovat justici, která ještě neztratila svou nezávislost. V mentalitě české společnosti nehrál důležitou roli jen motiv odvety a etnické „očisty“, ale také zájem vybudovat pevnější stát s fungující pluralitní parlamentní demokracií, pro kterou politické strany našly formu Národní fronty. Tato demokratická složka poválečné mentality byla ovšem silnější ve vnitrozemí než v pohraničí.

Přes podstatné rozdíly v tom, jaký byl objekt i účel „očisty“ a segregace před únorem 1948 a po něm, vnímá Matěj Spurný tyto procesy jako veskrze kontinuitní. Únor 1948 pak v jeho hodnocení představuje důležitý, nikoli však klíčový předěl,

nové, zdravější a spravedlivější společnosti můžeme právě v pohraničí sledovat již v předchozích letech.“ (*Tamtéž*, s. 112 n.)

- 11 Když se v únoru 1946 připravoval zákon o volbách, požadoval sociálnědemokratický ministr Václav Majer, aby volební právo dostali také Němci, kteří bojovali za svobodu proti nacismu v československém zahraničním vojsku. Jeho návrh byl však nacionalistickou většinou sněmovny odmítnut. – V červnu 1947 se sociálnědemokratický poslanec Vojta Beneš, prezidentův starší bratr, ujímal německých učitelů-antifašistů, kteří tehdy u nás živořili. Komunistický poslanec Vodička mu cynicky odpověděl, že mohou přece odejít do Německa, kde nemusí živořit. (Viz HRUBÝ, Karel: Začít odjinud. In: *Listy*, roč. 32, č. 6 (2002), s. 68–70.)
- 12 Na kritické postoje některých žurnalistů upozornil Milan Drápala v publikaci *Na ztracené vartě Západu: Antologie z české nesocialistické publicistiky let 1945–1948* (Praha, Prostor 2000) – viz např. TIGRID Pavel: Odsun Němců, Západ a my. In: *Tamtéž*, s. 195–199 (původně otištěno v *Obzorech*, roč. 1, č. 12 (20.11.1945), s. 117 n.).

neboť princípy „očisty“ a segregace byly už od osvobození uplatňovány jako legitimní politické prostředky (s. 11 n.).

Nestejně prostředky násilí

Legitimizace násilí, ve vztahu k Němcům ještě široce akceptovaného, nabyla po únoru 1948, kdy se obrátilo proti třídním a politickým nepřátelům režimu, také nových podob. Změnil se v první řadě charakter a intenzita nasazených potlačovacích prostředků. Násilí v diktaturách, které mají totalitární ambice, je podle autora „projevem teroru sloužícího k likvidaci nebo zastrašení ideologických a politických nepřátel jako předpokladu pro tvorbu loajálního kolektivu“ (s. 101). Je nepochybné, že teror v tomto smyslu byl uplatňován proti Němcům. Jeho užití při formování „loajálního kolektivu“ z nesourodé směsice nových osídlenců v pohraničí však v masovém měřítku nepřicházelo v úvahu; byli by odtud utekli, což jistě nebylo smyslem osídlovací akce. Zatímco v pohraničí docházelo po vysídlení většiny Němců převážně k postihu *jednotlivců*, často z iniciativy místního občanstva, pouťorová *masová hysterie* provázející různé represivní akty byla na celém území státu vyvolávána mocenským centrem, tedy komunistickou stranou a jí ovládanými složkami (jednotnými organizacemi odborů, mládeže, žen a podobně). Kampaně ve zglajchšaltovaných médiích, organizovaná shromáždění a rezoluce v závodech, úřadech, školách a obcích nevycházely z mentality společnosti jako v pohraničí, nýbrž jí byly stranickým a státním aparátem do značné míry implantovány jako součást úsilí nových mocipánů o dosažení nové *gouvernementality*.¹³

Masové využívání státních prostředků perzekuce (Státní bezpečnosti; justice podřízené autoritě komunistické strany a soudící podle třídních, politických a ideologických kritérií; čistek ve sjednocených svazech a organizacích; systému táborů nucených prací; kádrové politiky ve všech zaměstnaneckých vztazích a omezení vzdělávání u takzvaně nespolehlivých osob a jejich rodinných příslušníků; likvidace náboženských řádů a zájmových organizací jako skautingu, Sokola a podobně) umožnila až změna politického režimu po únoru 1948. V podmínkách monopolizované moci a „uzavřené společnosti“ jim byli víceméně *bezmocně* vystaveni ti, kteří byli kvůli svému jednání, přesvědčení nebo původu označeni za „nepřátele socialistického zřízení“. Snaha zastrašit tím široké vrstvy jinak smýšlejícího obyvatelstva, zejména ve vnitrozemí, byla nepřehlédnutelná.

Tenor revizionistických prací, marginalizujících podíl komunistické strany na destrukci demokratického systému a na uplatňování represí, je také v ostrém kontrastu

13 Michel Foucault podává následující definici tohoto svého pojmu: „Gouvernementalitou rozumím celek tvořený institucemi, postupy, analýzami a reflexemi, kalkulacemi a taktikami, které dovolují vykonávat tuto vpravdě specifickou, a přece komplexní formu moci, jejímž hlavním terčem je obyvatelstvo, hlavní formou vědění politická ekonomie a podstatným technickým instrumentem bezpečnostní dispozitivu.“ (FOUCAULT, Michel: *Die Gouvernementalität*. In: TÝŽ: *Analytik der Macht*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2005, s. 148–179, zde s. 171.)

s postoji a výroky vlivných komunistických intelektuálů¹⁴ a politiků v reformním období diktatury, tj. za pražského jara, kteří tehdy nepopírali odpovědnost činitelů vlastní strany za násilné metody používané v padesátých letech proti skutečným či domnělým nepřátelům. I předsednictvo Ústředního výboru KSČ uznalo, že násilí nebylo dílem společnosti jako celku, nýbrž především těch, kteří měli tehdy k takovému jednání rozhodující moc.¹⁵ Věrohodnost konstrukce, podle níž státní násilí uplatňované z rozhodnutí vedoucích složek strany, bylo legitimizováno „očistnou“ mentalitou společnosti, či alespoň její větší části, je proto ve světle svědectví představitelů reformního proudu v KSČ přinejmenším zpochybněna.

Počet obětí diskriminace a perzekuce komunistických orgánů po únorovém převratu, mezi něž se řadí nejen osoby z politických důvodů vězněné, nasazené na nucené práce a připravené o život, ale i lidé přeřazení, sesazení, sociálně, politicky i jinak existenčně postižení, jejichž případy nejsou zachyceny v policejních či justičních

14 Viz např. KALIVODA, Robert: Demokratizace a kritické myšlení. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 10 (2.5.1968), s. 1 a 13; č. 11 (9.5.1968), s. 6. Podobně Karel Kosík proti masám, které lze mocensky a ideologicky manipulovat, vyzdvihuje práva jednotlivého občana: „Příčina naší politické krize tkví v tom, že obyvatelé této země již *nechtějí* žít jako bezprávné nebo neplnoprávné stranické a nestranické *masy*, a nositelé moci již *nemohou* uplatňovat svou vedoucí úlohu v podobě policejné byrokratické diktatury, tj. jako bezvýhradný monopol vládnutí a rozhodování, opírající se o zvlášť násilí.“ (KOSÍK, Karel: Naše nynější krize. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 7 (11.4.1968), s. 3. Přetištěno in: TÝŽ: *Století Markéty Samsové*. Praha, Český spisovatel 1993, s. 25–62; také in: HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. 11.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2004, s. 134–148, zde s. 134.) Tato pasáž – a ostatně celý Kosíkův esej, jenž vycházel v *Literárních listech* na pokračování od 11.4. do 16.5.1968 – ilustruje, že komunističtí intelektuálové přikládali v období zrušené cenzury odpovědnost za používání násilí *stranické a policejní byrokracii* a poukazovali na odpor, který to jak v řadách KSČ, tak zejména mezi obyvatelstvem vyvolávalo.

15 V návrhu politického stanoviska k rehabilitacím, jež předložil předseda vlády Oldřich Černík spolu s předsedou Národního shromáždění Josefem Smrkovským na 74. schůzi předsednictva ÚV KSČ 24.5.1968, stojí: „Komunistická strana Československa se nezříká morální odpovědnosti za porušování socialistické zákonnosti v padesátých letech. Je však třeba otevřeně říci, že tyto protizákonné činy, i když byly prováděny ve jménu strany, nebyly záležitostí strany jako celku, ale záležitostí úzké skupiny lidí spolu s nemnohými inscenátory i vědomými vykonavateli těchto aktů zvláště.“ (VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír – MORAVEC, Jan (ed.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IX/1.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1999, s. 530, dokument č. 74, kurzivou zvýraznil KH.) O tlaku společnosti se tu nic nedozvídáme. Jelikož v roce 1960 byla amnestována většina politických vězňů, zužovala se nyní rehabilitace na ty případy, „kdy došlo k zařazení do táborů nucené práce osob na základě jejich předchozího soudního potrestání, které bylo nebo bude uznáno v rehabilitačním řízení za nezákonné, dále těch osob, které tam byly zařazeny jako domnělí nepřátelé socialistického zřízení (zejména příslušníci národního boje za osvobození, někteří bývalí důstojníci, duchovní, atd.)“ (*tamtéž*, s. 531). V návrhu se poukazuje také na široký okruh perzekucí, které „postihly nejen nespravedlivě postižené, ale měly vážné existenční i jiné důsledky pro jejich rodiny, pro děti i pro příbuzné“ (*tamtéž*, s. 529).

protokolech, šel nepochybně do statisíců.¹⁶ Proti „politicky nespolehlivým“ osobám přitom různým způsobem zasahovaly také podniky, správní orgány, různé komise a podobně, což vytvářelo mimo jiné široký prostor i k uplatnění osobní zvěle. Která část společnosti tato opatření legitimizovala a která se s nimi naopak odmítala ztotožnit, to z jinak pečlivě sebraného a analyzovaného materiálu v monografii Matěje Spurného vyčíst nelze.

Nestejná společenská základna

Společnost pojatá jako jeden legitimizující celek je zavádějící pojem. Ve skutečnosti tu bylo více „společností“, z nichž každá podřizovala svůj život jiným perspektivám, jinému smyslu a jiným hodnotám.¹⁷ A v důsledku toho také nějaká část společnosti z dané situace profitovala, jiná své šance ztrácela.

Rozdíl v etnickém, sociálním i mentálním složení společnosti pohraničí a větší nové společnosti celého Československa byl zřetelný. Zastoupení etnicky odlišných skupin obyvatelstva bylo v pohraničí ve srovnání s celostátní populací silně nadproporční.¹⁸ V pohraničním „vzorku“ dvou milionů obyvatel převažovaly statisíce sociálně slabších občanů, doufajících v materiální i společenský vzestup (s. 112). V jejich mentalitě politično nehrálo takovou roli jako u většiny lidí ve vnitrozemí;

16 Matěj Spurný staví do protikladu počet obětí politické justice v 50. letech a nucených poválečných odsunů a vyvozuje z toho, že vlastně 50. léta byla v uplatnění násilí mírnější (s. 12). Jan Kuklík z Právnické fakulty Univerzity Karlovy v pořadu ČT 24 „Politické procesy v 50. letech“ dne 28. listopadu 2011 naopak upozornil, že politické procesy je třeba zasadit „do širšího rámce perzekucí, kdy to mělo i majetkový charakter nebo šlo o problémy v zaměstnání a podobně. Navíc zde byly kromě těch několika monstrprocesů před Státním soudem, který byl k tomu zřízen v Praze, Brně a v Bratislavě, procesy v okresech nebo krajích. A také národní výbory mohly bez soudního líčení, pouze svými trestními komisemi, stíhat a posílat lidi do táborů na nucené práce. Čili počet takto postižených několikanásobně narůstal.“ A k tomu je potřeba přičíst mnohdy ještě rodinné příslušníky přímo postižených osob, jejichž životní šance byly pak rovněž citelně zredukovány (viz <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/exkluzivne-na-ct24/historie-cs/154940-politicke-procesy-v-50-letech>).

17 Známý německý historik Thomas Lindenberger, jehož se dovolávají také čeští historičtí „revizionisté“, upozorňuje na mnohoznačnost postojů, motivů a jednání ve východoněmecké společnosti v čase tamní diktatury, jak se odrážela ve smyslu, který obyvatelé dávali skutečnosti (*Eigen-Sinn*): „Sahaly od přehnané horlivosti zapálených idealistů a egoistického využívání možností aktivní spolupráce přes nanejvýš loajální, avšak vnitřně distancované chování až k pasivním formám odmítání, k otevřenému disidentství a odporu. Tyto postoje a motivy nechávají také aktéry podrobené panství projevit se jako subjekty moci, a proto o nich nelze uvažovat odděleně od panství.“ Poslední věta odkazuje k pojetí panství (*Herrschaft*) u Maxe Webera, který panství definoval jako vztah mezi panujícím subjektem a ovládanou společností. (LINDENBERGER, Thomas: *Die Diktatur der Grenzen: Einleitung*. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur*. Köln/R., Böhlau 1999, s. 23.)

18 „Podíl etnických menšin byl v pohraničí i po ukončení nuceného vysídlení Němců a hlavní vlny poválečného osídlování výrazně vyšší než jinde a totéž platí o celkové (nejen etnické) heterogenitě tamního obyvatelstva.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 17.)

v popředí tu byly materiální zájmy, bydlení, chod podniků a zemědělských usedlostí, překonávání nedostatků ve školství, zdravotnictví, veřejném pořádku a podobně. Úprava blízkých sousedských vztahů byla zde důležitější než vztah ke vzdálené centrální moci. Sám Spurný poukazuje na to, že kulturní úroveň společnosti v pohraničí byla obecně nízká (s. 65). Podprůměrně naproti tomu byly zastoupeny střední a vzdělanější vrstvy.

Politická orientace společnosti v pohraničí byla před únorem 1948 dána především očekáváním výhod, jež jí slibovaly či poskytovaly jednotlivé strany, v reálu pak na prvním místě strana komunistická – narozdíl od společnosti ve vnitrozemí, kde si ještě více či méně silný vliv udržovaly tradiční politické strany s rozdílným světonázorovým profilem a kde se projevoval výraznější ohled na „smysl“ dění také *sub specie* hodnot občansko-právních a morálních. Přenášet jednoduše výsledky „laboratorního experimentu“ v pohraničí na poměry, život a dění ve vnitrozemí je proto sice obrazně svádivé, ale nepřesné. Jistě je možné uvažovat o praktikách poválečné segregace a marginalizace určitých skupin obyvatelstva jako o inspiraci či vzoru pro postupy užívané v letech padesátých, ale je třeba přitom mít na mysli, že tyto postupy (organizované už jen jednou monopolně panující politickou stranou) tehdy byly aplikovány na společnost, která se sociálně, etnicky, ale především mentálně lišila od společnosti v pohraničí.¹⁹ Tam se navíc státní správa a podniková vedení potýkaly s nedostatkem pracovních sil, což ovlivňovalo i prostředky získávání souhlasu s novým uspořádáním, a místní instituce (národní výbory, bezpečnost a podobně) byly v mnohem větší míře obsazeny komunisty, než tomu bylo ve vnitrozemí. Snahy o homogenizaci společnosti po únoru 1948 byly pak uplatňovány již *bezkonkurenční* mocí nejen politickou a správní, ale i justiční, mediální, výchovnou, a také diferencovaným přidělem prerogativ sociálních a právních na straně jedné – a diferencovanou diskriminací a postihem na straně druhé.

Narozdíl od jiných historiků revidujících obraz komunistické diktatury, kteří na podporu své kritiky totalitarismu zatlačují do pozadí mocenské mechanismy a používání násilí proti „nepřátelům“, Matěj Spurný uplatňování násilí jako potlačovacího prostředku nebagatelizuje.²⁰ Nebere však dostatečný zřetel na to, že charakter, motivy a perspektivy společnosti pohraničí se podstatně lišily

19 Politické tradice byly zejména ve větších městech a velkých závodech u dělníků a zaměstnanců a také ve středních vrstvách hlouběji zafixovány a názorově jemněji strukturovány, zejména díky výchovné činnosti odborů a politických stran v období pluralitní parlamentní demokracie. Naproti tomu noví osídlenci pohraničí se rekrutovali z velké části z venkova, jejich mentalita byla odlišná a také jejich politická orientace byla mělčeji zakotvena. U Romů nebyla ještě dost vědomá, Němci (pokud směli zůstat) byli politicky bezbranní. Jinak tomu bylo u usedlého obyvatelstva ve vnitrozemí, kde zásahy „shora“ do vyspělejší politické orientace občanstva byly provázeny vědomím, že za nimi stojí hrozba zákonného i mimozákonného postihu, nebudou-li akceptovány.

20 „První léta diktatury KSČ, její takzvaná revoluční fáze, bezesporu patří k těm obdobím moderních českých dějin, v nichž se v nemalé míře uplatnilo politicky motivované a státem řízené násilí vůči jednotlivcům a celým sociálním skupinám. Z hlediska individuálních práv člověka, jak je definuje liberální demokracie, to bylo období značného bezpráví, období, v němž byla systematicky porušována celá řada svobod člověka a občana.“ (*Tamtéž*, s. 12.)

od charakteru, perspektiv a motivů, které byly po vzniku diktatury určující pro různé segmenty obyvatelstva vnitrozemí.

Nestejný myšlenkový svět

Svůj autorský záměr vymezuje Spurný snahou „zachytit myšlenkový svět a sociální praxi, na jejichž pozadí se utvářely složité vztahy mezi starými a novými menšinami, mezi menšinami, většinou společností a politickými strukturami nastupující diktatury“ (s. 31). Sociální experiment, k němuž po válce v pohraničí došlo, považuje za „rozhodující i pro proměny společnosti následující po roce 1948“ (s. 11).

Myšlenkový svět společnosti v pohraničí ovšem nebyl totožný s myšlenkovým světem většinové společnosti obyvatel Československa, jehož převážná část žila v jiných poměrech, čelila jiným problémům, byla jinak strukturována sociálně i kulturně a byla též podstatně diferencovanější názorově díky hlubší zakotvenosti politických tradic. Jinak řečeno: společnost, která legitimizovala vysídlení Němců, se lišila co do kvantity i kvality od společnosti, která schvalovala politické procesy a hrdelní rozsudky nad Horákovou, Slánským a stovkami dalších obětí. Prostředky, které k upevnění svého panství mohla používat vůči odpůrcům KSČ po únoru, byly před únorem pro tak masové uplatnění ještě blokovány demokratickými partnery v Národní frontě. Považovat procesy, jimiž procházela společnost v pohraničí, za „klíčové“ pro pochopení procesů, jimiž po únoru procházela společnost ve vnitrozemí (politicky, sociálně i vzděláním mnohem diferencovanější), je tedy z mnoha důvodů pochybné.

Nestejný podíl KSČ a společnosti na vzniku diktatury

Snížili-li se význam politických faktorů v přechodu od omezené parlamentní demokracie ke komunistické diktatuře, nabývají procesy v mentalitě společnosti v revisionistickém paradigmatu větší váhy. A stejně tak platí obráceně, že akcentování mentálních předpokladů oslabuje efekt dlouhodobého vývoje marxisticko-leninské ideologie a organizace „revoluční strany“, která se po léta připravovala na uskutečnění jinde už vyzkoušeného programu „diktatury proletariátu“ jako svého zásadního cíle. Koncentrace moci v rukou vedení jedné strany nemá pak v optice Matěje Spurného zdaleka takovou důležitost při vzniku, trvání a rozpadu diktatury, jako měly každodenní potřeby a požadavky lidí a jejich úsilí o vylepšení všednodenního, návykového, repetitivního a pokud možno klidného života, které ve svém souhrnu charakterizují mentalitu „poslušných“. Komunistická diktatura, která v okrajových záležitostech byla ochotna ke kompromisu s požadavky některých sociálních skupin, se z tohoto úhlu pohledu jeví koneckonců jako docela snesitelné uspořádání.²¹

21 Matěj Spurný to vysvětluje tak, že pro KSČ po roce 1945 „mnohokrát proklamovaná snaha ‘získat většinu národa’ nebyla ovšem pouhým prostředkem k definitivnímu uchopení moci,

Připouští se sice, že tyto požadavky se nesměly dotýkat dogmat o vedoucí roli strany či zestátnění výrobních prostředků, která vymezovala nedotknutelnou „hranici diktatury“; nicméně společnost se s tímto omezením dovedla smířit a vytvořila si formy individuálního i sociálního života, v nichž se zabydla, protože v nich nacházela „alespoň minimální autonomii pro své vlastní konání a jednání“ (s. 15).²²

Viděno revizionistickou optikou, komunistické panství ve svém zrodu i trvání bylo legitimizováno a nadlouho stabilizováno právě takto redukováným pojetím života a přízní velké části společnosti. V tomto výkladu, který je do značné míry ovlivněn zjednodušenou teorií každodennosti v protikladu ke starším modelům totalitarismu, se diktatura stává celospolečenskou záležitostí. Koneckonců byly „represivní zásahy státu a jeho úřadů ... v mnoha případech i v padesátých letech reakcí na širokou a neodbytnou společenskou poptávku“ (s. 339, kurzivou zvýraznil KH).

Jiná velká část společnosti se však s tímto omezeným údělem nespokojovala a ve svém privátním prostoru žila politicky i kulturně jiným diskurzem a hodnotami než stoupci komunistické „revoluční cesty k socialismu“. Této velké části „poslušných“, avšak nesouhlasících s uplatňovanými metodami panství KSČ se v revidovaném obraze diktatury nepřisuzuje téměř žádný význam. Právě z této části jinak smýšlejících se ovšem rekrutovali ti, kteří na sobě pocítovali tlak „očisty a vylčení“ nejčastěji – ať už šlo o přímé násilí policejního či justičního charakteru nebo o jinou formu represe a diskriminace, jako byl sociální sestup, ztráta pracovní kvalifikace či odepření šance na vyšší vzdělání a kariérní postup. „Upozaděním“,

jenž by v únoru 1948 přestal být relevantní. Nárok znovu a znovu získávat většinu národa činí jakýkoli politický systém i bez svobodných voleb v dlouhodobé perspektivě závislým na přízní velké části společnosti. Vedle 'získávání' přízně obyvatelstva, tedy legitimizace svého panství vůči širokým vrstvám společnosti, ovšem musely elity KSČ legitimizovat moc samy před sebou a statisíci dalších straníků, přičemž zásadní roli hrál soulad realizované politiky, ideologických východisek a utopických vizí komunistické budoucnosti. Právě tyto vize totiž v posledku ospravedlňovaly i represivní strategie jako organizované státní násilí vůči některým skupinám obyvatelstva. Je otázka, nakolik se podařilo emancipativní vize udržet živé a nakolik se naopak během padesátých let v důsledku jejich oslabování prosazovala legitimizace moci KSČ jako záruky již dosaženého stavu – tedy způsob legitimizace, jenž nutně vede ke konzervativní politice udržování pořádku.“ (*Tamtéž*, s. 13 n., kurzivou zvýraznil KH.)

- 22 Omezenost této „autonomie“ vystihuje Thomas Lindenberger, podle něhož její hranice ve státněsocialistické diktatuře byla přísně omezena na prostor „Lebensweltu“, tj. na pracovní kolektiv, rodinu a příbuzenstvo, obec, bydliště. Hranice směrem „nahoru“, už např. k rovině okresu nebo podniku, byla dalekosáhle neprodyšná. (LINDENBERGER, T.: *Die Diktatur der Grenzen*, s. 31 n.) „Nahoru směřuje všechno k jednotě a identitě, k propojení (*Fusionierung*) strany, státu a společnosti.“ (*Tamtéž*, s. 33.) „Svévole“ (*Eigen-Sinn*) jednotlivců předem podléhala všude platnému diktátu „až sem, ale ne dále!“ (s. 34) Na straně 24 opisuje autor výraz *Eigen-Sinn* jako vlastní význam, který jednotlivci dávají své účasti na oficiálních nařízeních, vynucených způsobech chování a zákazech, jejichž smysl byl převážně definován ideologicky v souhlasu se záměrem panujících. K tomuto pojmu a jeho významovým konotacím viz SOMMER, Vítězslav: *Cesta ze slepé uličky „třetího odboje“: Koncepty rezistence a studium socialistické diktatury v Československu*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 1 (2012), s. 23–25.

respektive snížením významu této násilím ohrožované části společnosti se obraz diktatury ovšem zřetelně mění.

K přeměně demokratického režimu v diktaturu jedné strany, a tím i k uplatnění masové perzekuce „nepřátel socialistického zřízení“ státními orgány, však nepřispěla rozhodujícím způsobem mentalita společnosti, jak čtenáře chce přesvědčit Matěj Spurný, nýbrž (a to nejen u nás, ale i v dalších státech sovětské zájmové zóny) *organizovaná akce komunistické strany, opírající se o hrozbu násilí* (domácího nebo i zahraničního).²³ Této hrozbě byla – vedle zmíněné gouvěrnementality – vystavena i mentalita společnosti.

Shrnutí

Práce usilující o revizi tradičního obrazu komunistické diktatury korigují právem jednostranný model totalitarismu v tom, že upozorňují na roli společnosti, která nebyla vždy jen pasivní. A také v tom, že i život v diktatuře šel navyklým způsobem dál, třebaže byl usměrňován četnými limity, že docházelo k represím a hrozba postihu provázela každé narušení zavedeného diskurzu. Vedle mocenské vůle a pronásledování odlišně smýšlejících se odvíjel také „obyčejný život“ se svými radostmi i starostmi, šancemi a perspektivami alespoň v „malém světě“ každodennosti, který byl vcelku sociálně zabezpečený. Zážitky osobního štěstí, rodinné pospolitosti nebo kolektivní pohody patří k těm, na které se rádo vzpomíná, stejně jako třeba uspokojení ze sociálního zaopatření.

Revizionisté se ale dopouštějí jiné jednostrannosti. Jestliže starší práce sledovaly hlavně mocenské struktury a společnost vnímaly jejich prizmatem jako silně manipulovanou, dělají revizionisté pravý opak.²⁴ Aby snížili význam politické a ideologické aktivity revoluční strany při vzniku a upevňování mocenského rámce diktatury, stavějí do popředí *nediferencovanou „společnost“*. Na ni přenášejí kus zodpovědnosti za mocenské zásahy, „očistu“ a segregaci, neboť její mentalita tyto postupy údajně podporovala a někdy i vyžadovala.²⁵ Podstata diktatury – bezkonkurenční koncentrace moci v rukou jedné panující strany – přestává být pro revizionisty rozhodujícím faktorem pro uplatnění metod, jimiž panující moc zdisciplinovala

23 Nelze pominout přítomnost sovětských vojenských posádek ve Východním Německu, v Polsku nebo v Maďarsku, které mohly být (a také byly) v případě ohrožení panství komunistické strany nasazeny.

24 „Revizionistům může hrozit to, co sami kritizují na revidovaném: kritická východiska poznání a dějepisné reflexe se mohou stát omezenými jejich potřebou vymezit a hájit hodnotové postoje a názory, tj. stávají se omezenými paradigmatickým revizionistickým.“ (SEDLÁK, P.: Proč tak snadno?, s. 53 – viz pozn. 3.)

25 „Očišta společnosti, přinášející různé formy represe i teroru, byla v první řadě vyjádřením společenské vůle, nikoliv pouze metodou, kterou by mocní zastražovali ovládané. energii a dynamiku čerpal tento způsob utváření společnosti převážně zdola a její využívání bylo pro KSČ ve čtyřicátých i v padesátých letech úspěšnou legitimizační strategií.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 340.)

obyvateľstvo a ovládala ho komplexem nástrojů technicky i psychologicky vyspělé gouvěrneměntality.

Proti „nespravedlivému“, ba „dehonestujícímu“ obrazu diktatury, jak ho podle historických revizionistů podávají starší historické studie, otevírá tato revize cestu k „nezaujatému“ bádání o diktatuře, chápané jako obecný projev evropské moderny.²⁶ Spurného interpretace vzniku a prvních let diktatury KSČ (jeho práce zachycuje vývoj do roku 1960) všude tam, kde vyjadřuje obecné soudy o diktatuře, marginalizuje roli *politického záměru* a používaného násilí v tomto období (zahrnujícím stalinistickou fázi), které v očích společnosti údajně nacházely ospravedlnění díky „vykupitelské“ ideologické vizi.²⁷ *Ideový záměr* diktatury přetvořit společnost podle utopické vize v homogenní stoupence socialismu, uskutečňovaného cestou monopolní vlády komunistů, se tak v tomto pohledu stává jistou *rehabilitací diktatury, jejím změkčením, zlidštěním a novým vysvědčením* monopolního panování KSČ jako systému, v němž – za předpokladu, že se „společnost“ smířila s „hranicemi diktatury“ a dodržovala „poslušnost“ – se všední život odvíjel vlastně docela „normálně“.

Cenná monografie Matěje Spurného o problematice menšin v pohraničí *ve svých obecných soudech o diktatuře KSČ* více vychází z interpretačních tezí revizionistického paradigmatu než z vlastní analýzy podmínek a příčin vzniku a působení diktatury v české a slovenské společnosti v padesátých letech. Je proto třeba číst ji opatrně.

26 Svým úsilím o glajchšaltaci myšlení, o nastolení mentální i normativní jednoty celé společnosti připomínala ovšem komunistická diktatura spíše „jednotu víry“ středověku, a nikoli moderní pojetí života, jak se vyvinulo v posledních stoletích v euroatlantické civilizaci, do jejíhož okruhu diktatura v Československu spadala. Její hodnoty jako toleranci, pluralitu a autonomii individua diktatura odmítala. Kontrola vlády „zdola“ fakticky neexistovala a ideový dialog byl nahrazen monologem v rámci oficiální ideologie. To vše připomíná spíše dávnou minulost ve vývoji civilizace než modernu.

27 Viz kurzivou zvýrazněná pasáž z citace Spurného knihy v poznámce 21.

Recenze

Komplexní rozbor poválečných retribucí a nezodpovězené otázky

Pavla Šimková

FROMMER, Benjamin: *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu*. Z angličtiny přeložil Jakub Rákosník. Praha, Academia 2010, 502 strany, ISBN 978-80-200-1838-0.

Byla československá poválečná retribuce aktem spravedlnosti, nebo odplaty? Je možné ji posuzovat podle dnešních nároků na spravedlivý a nestranný proces, nebo je nutno ji vnímat výhradně v kontextu její pohnuté doby? Lze ji šmahem odsoudit jako politicky motivovanou spravedlnost vítězů, nebo naopak hodnotit jako vážně míněný, i když nedokonalý pokus o vyrovnání se zločiny minulosti? Odpovědi na tyto otázky se během uplynulých patnácti let snažila najít celá řada historiků zabývajících se soudobými českými dějinami. Jejich přístup byl přitom v zásadě tentýž: podobu poválečné retribuce rekonstruovali na dílčím případě některého ze čtyřiaadvaceti mimořádných lidových soudů ustavených roku 1945 takzvaným velkým retribučním dekretem. Za všechny jmenujme průkopnickou studii Mečislava Boráka o retribučním soudnictví v Ostravě či práce Lucie Jarkovské o dění

na Královéhradecku a Václava Jiříka o Chebu.¹ I téměř deset let po svém původním vydání však zůstává studie amerického historika Benjamina Frommera *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu* jedinou prací, která mapuje československou retribuici na celonárodní úrovni a podává ucelený obraz její přípravy, průběhu a částečně i jejích výsledků.² Frommer na jedné straně poskytuje celkový přehled o retribuci, aniž by na druhé straně opomíjel konkrétní průběh jednotlivých případů, na nichž demonstrovuje obecnější charakteristiky retribučního soudnictví. Přesto však jeho kniha vyvolává více otázek, než nabízí odpovědí.

Po úvodní kapitole pojednávající o takzvané divoké retribuci bezprostředně po válce, kterou – jak Frommer poměrně přesvědčivě dokazuje – londýnská exilová vláda nejen tolerovala, ale dokonce schvalovala a v četných svých prohlášeních podporovala, se autor vrací o několik let nazpět a přibližuje okolnosti vzniku retribučního zákona, na jehož základě později stavěl velký retribuční dekret. Poté se zabývá činností mimořádných lidových soudů, které ustanovení dekretu aplikovaly v praxi, obtížemi, jež provázely jejich fungování, i zločiny, s nimiž byly tyto soudy nejčastěji konfrontovány. Ve zvláštní kapitole věnuje autor pozornost zločinu udavačství, na který londýnská vláda při tvorbě retribučního zákona kupodivu nepomyslela, jehož potrestání však leželo domácím obyvatelstvu obzvlášť na srdci. Samostatná kapitola je věnována rovněž takzvanému malému retribučnímu dekretu a trestání „provinění proti národní cti“ stejně jako Národnímu soudu, před kterým stanuli prominentní českoslovenští občané obvinění z kolaborace, mimo jiné i protektorátní vláda. Závěrečná kapitola pak pojednává o oživení retribuice komunistickým státním aparátem po únorovém převratu.

Jednou z největších předností Frommerovy knihy je jeho důsledné chápání retribuice nikoliv jako neměnné skutečnosti, ale jako dynamicky se měnícího politického bojiště, jímž byla i přes relativní nezávislost mimořádných lidových soudů po celou dobu svého trvání, a jeho detailní analýza politických tlaků, které na ni působily od chvíle jejího zrodu. Autor plasticky vykresluje jak vyhocené debaty o podobě retribuice v londýnské vládě, tak pozdější snahy nejrůznějších politických hráčů ovlivnit její průběh a výsledky. S tím souvisí na obecnější úrovni také neobyčejně zdařilé vystižení politizace všech sfér poválečného života v Československu, od zneužívání retribuice ke znevýhodňování politických konkurentů – což oproti obecně panující představě neprovedla zdaleka jen komunistická strana – až po případy, kdy občané vstupovali do KSČ v naději, že je členství ve straně, která po válce takřka monopolizovala právo reprezentovat protinacistický odboj, uchrání před možným vyšetřováním. Nesmírně zajímavé je i téma využití retribuice k ospravedlnění odsunu Němců: jak Frommer přesvědčivě dokládá, bylo účelem retribučních

1 BORÁK, Mečislav: *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*. Šenov u Ostravy, Tilia 1998; JARKOVSKÁ, Lucie: *Odplata, či spravedlnost? Mimořádné lidové soudy 1945–1948 na Královéhradecku*. Praha, Prostor 2008; JIŘÍK, Václav: *Nedaleko od Norimberku: Z dějin Mimořádného lidového soudu v Chebu v letech 1946–1948*. Cheb, Svět křidel 2000.

2 FROMMER, Benjamin: *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Post-war Czechoslovakia*. New York, Cambridge University Press 2005.

soudů nejen potrestat skutečné pachatele trestných činů, ale zároveň představit sudetské Němce jako národ zrádců a zločinců, se kterými je jakékoliv soužití zhola nemožné (s. 306–308). Takové propagandistické zneužití soudních procesů by mohlo snadno svádět k odsouzení celé retribuice jako politického divadla s předem určeným výsledkem. Frommer ale k retribuici přistupuje po celou dobu diferencovaně, pečlivě váží každý její aspekt a kromě jejích z dnešního hlediska jednoznačně předpojatostí zavánějících rysů dokazuje na nespočtených příkladech procesů před mimořádnými lidovými soudy, že retribuice nebyla i přes zjevné nedostatky pouhou spravedlností vítězů, ale v první řadě upřímnou snahou o potrestání nacistických zločinců a kolaborantů, a to navzdory politickým bojům, které o ni sváděli demokraté i komunisté.

Důkladná analýza těchto politických konfliktů je, jak už bylo řečeno, velkou devízou Frommerovy knihy. Paradoxně je však tato přednost zároveň její největší slabinou. Tím, že konečnou podobu retribuice vysvětluje především jako výsledek politického vyjednávání, opomíjí do značné míry jiné roviny analýzy, které by se nabízely – ať už se jedná o hledisko sociální, kulturní nebo právní. Retribuci lze chápat – a také tak svými tvůrci chápána byla – jako očištění těla národa od cizorodých prvků, ať už se jednalo o Němce a Maďary, jejichž cizorodost byla dána národnostně, nebo o ty, kteří se z národního společenství sami vyloučili svým jednáním, tedy kolaboranty a udavače. Frommer tento aspekt retribuice sice zmiňuje, ale blíže nerozebírá; přitom lze od knihy, která má pojem „národní očista“ přímo v názvu, oprávněně očekávat kritický rozbor tohoto konceptu a problémů spojených s jeho užíváním a realizací. Ve chvíli, kdy se z národnosti stane zločin, je důležité se ptát, z jakých zdrojů se živily dobové představy o „národu“ a o tom, kdo do něj patří a kdo ne; stejně tak je v případě, kdy člověk mohl být odsouzen za vágně definované provinění proti „národní cti“, nasnadě otázka, jaké vlastnosti a chování se očekávaly od „správného Čecha“, jehož národní čest zůstala bez poskvrnky. Až na velmi zajímavé pojednání problematiky ambivalentní národnostní identity (s. 266 n.) se však Frommer těmto otázkám hlouběji nevěnuje. Podobně by zmínka o zákonu č. 115/1946 Sb., jenž zprošťoval trestní odpovědnosti ty Čechy, kteří spáchali zločiny v rámci „boje za národní osvobození“ (s. 162), mohla – a měla – sloužit jako odrazový můstek k reflexi skutečnosti, že násilí bylo v poválečné době zjevně vnímáno jako legitimní prostředek řešení sporů, zejména probíhalo-li po národnostní dělicí čáře. Tento závěr si ale čtenář musí domyslet sám, autor jej explicitně nenabízí a ani nevysvětluje, jak k takovému posunu ve vnímání násilí oproti předválečné době mohlo dojít.

Benjamin Frommer ve svém textu opakovaně upozorňuje na fakt, že československá retribuice byla jednou z nejkrvavějších v Evropě a že přinesla téměř sedm stovek poprav, „což představuje číslo vyšší, než byl počet popravených za čtyři následující desetiletí komunistické diktatury“ (s. 21). Nespokojí-li se však čtenář pouhým konstatováním a ptá se po příčinách tak vysokého čísla, nabízí mu autor v podstatě výhradně příčiny bezprostřední, tedy nemožnost odvolání a bezodkladné vykonání rozsudku, jak to zakotvil velký retribuční dekret. Možné hlubší důvody, které by se naskývaly ze sociálně- či kulturněhistorického hlediska – například z rozboru všudy-

přítomnosti a zevšednění násilí ve válečných letech a vlivu této situace na myšlení lidí, jak jej lze nalézt třeba v knize Matěje Spurného *Nejsou jako my*³ – nechává Frommer v podstatě bez povšimnutí. Podobně v závěru suše konstatuje, že se při úvahách o způsobu potrestání válečných zločinců nejednalo o volbu mezi souzením a tlustou čarou za minulostí, ale mezi souzením a popravami bez soudu (s. 444); už se ale nezabývá otázkou, z jakých důvodů se českoslovenští představitelé rozhodli vypořádat se zločinci soudní cestou.

To, co zde bylo řečeno o těchto specifických bodech, platí v podstatě pro celou knihu: Frommer podává velmi podrobný rozbor jednotlivých retribučních opatření a do detailu popisuje průběh retribuice, daleko menší pozornost však věnuje ideologickému, společenskému a kulturnímu kontextu, z něhož retribuice vyrůstala. Jeho kniha poskytuje obšírnou a v zásadě vyčerpávající odpověď na otázku, *jak* probíhalo souzení válečných zločinců a kolaborantů v poválečném Československu. Otázka *proč* v ní však zůstává v mnoha případech nezodpovězena.

3 SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex 2011, s. 11. Viz také diskuse k této knize v předminulém čísle *Soudobých dějin* (roč. 20, č. 1–2 (2013), s. 177–198).

Recenze

Táborové společenství jako „nová rodina“ *Německé děti ze „staré říše“ v Protektorátu Čechy a Morava*

Jan Špringl

ŠUSTROVÁ, Radka: *Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě. Politika, každodennost a paměť 1940–1945*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012, 315 stran, ISBN 978-80-7308-424-0.

Knižní produkce o tématech spojených s nacistickým Německem a dobou druhé světové války je v současných edičních plánech českých nakladatelů dosti hojně zastoupena, ovšem skutečně kvalitních nových prací z této oblasti, a navíc z pera českých historiků, vychází v poslední době bohužel pomálu. O to více je pak odborník i poučený laický čtenář potěšen, když se objeví publikace takového ražení. Kniha mladé historičky Radky Šustrové *Pod ochranou protektorátu* k nim rozhodně patří.

Nacistická akce *Kinderlandverschickung* (KLV), česky „vysílání dětí na venkov“, vycházela z projektu realizovaného v Německu již od počátku dvacátého století. Ačkoliv se původně jednalo o sociální kampaň, nacisté jí dali zejména rozměr výchovný, který vnímali jako nejdůležitější. Tábory KLV totiž pod vedením Hitlerovy mládeže (*Hitlerjugend*), jež úzce spolupracovala s Říšským ministerstvem pro vědu, výchovu a vzdělávání, tvořily součást výchovného systému nacistického Německa.

Radka Šustrová se chopila tématu zdejší historiografii dosud nedotčeného. Kromě její monografie a předcházejících dílčích studií¹ totiž nebyla o této akci v češtině publikována žádná odborná práce. Autorčin zájem je ovšem v české historiografii určitým způsobem přelomový nejen z hlediska zvoleného tématu. Čeští historici zatím víceméně všeobecně opomíjeli různé aspekty života německé části protektorátní společnosti, pokud se nejednalo o problematiku, na níž bylo možno sledovat „stýkání a potýkání“ Němců s Čechy, či o téma rasové perzekuce obyvatelstva židovského a romského původu. Ostatně tuto skutečnost reflektuje i Šustrová v předmluvě své knihy slovy, že „ze zřetele jim (českým historikům – pozn. autora) ... unikly některé otázky, které sice v českém národním příběhu nehrály nejdůležitější roli, ale v kontextu dějin protektorátu mají významné místo“ (s. 11). Vysvětluje přitom svůj koncept, jakým způsobem je možné na realizaci KLV v širších souvislostech vůbec nahlížet: „Na jedné straně se jedná o analýzu fenoménu, který výrazně vstoupil do života několika milionů německých dětí, v zásadě lze hovořit o celé jedné generaci, a ovlivnil jejich vzpomínání na dětství za druhé světové války. Možná významněji lze KLV vnímat v souvislosti s protektorátním prostředím jako téma, jež narušuje dosavadní domněle celistvý obraz protektorátu, který doposud konstruovalo současné, především české a československé historiografické bádání. Na straně druhé je proto možné prostřednictvím KLV sledovat, jak se z protektorátu stává prostředek mocensko-politických sporů, a v jejich rámci poznávat strategie jednání představitelů okupační správy v Čechách a na Moravě. Třebaže byla míra zapojení daného území do KLV svým způsobem otázkou prestiže a akceschopnosti představitelů režimu, těžko přehlédneme skutečnost, že zástupci okupační správy mohli KLV chápat jako další oblast, jejímž prostřednictvím docházelo k možné intervenci vyšších říšských instancí do jejich záležitostí.“ (s. 12 n.) Tento na závěr citace uvedený postřeh je důležitý, neboť (jak autorka správně naznačuje) se netýká pouze projektu KLV, ale dá se vysledovat i v roli jiných institucí v mocensko-politických střetech uvnitř protektorátu.

Autorka též příhodně pocítila potřebu v předmluvě předejít nedorozumění při používání termínů, jejichž dobový význam může být odlišný od dnešního chápání. Týká se to zejména používání výrazu „tábor“ (*Lager*), jenž byl základní ubytovací jednotkou mládeže zapojené do KLV. Toto slovo ovšem v žádném případě nevyjadřovalo způsob ubytování, ale uzavřenost skupiny – tábory KLV byly umístěny ve zděných ubytovnách, penzionech a podobně. Vůbec táborová výchova mládeže či táborová školení dospělých byly pro nacistické Německo typické, jak autorka vysvětluje v první kapitole své práce. Poučenému čtenáři tím pomáhá lépe chápat

1 ŠUSTROVÁ, Radka: Dětský válečný prožitek: Říšské děti v programu KLV na území Protektorátu Čechy a Morava. In: *Historie – Otázky – Problémy*, roč. 2, č. 1 (2010), s. 137–150; TÁŽ: Pro výcvik a ochranu německých dětí! Zřízení táborů KLV na území Protektorátu Čechy a Morava. In: *Securitas Imperii*, č. 18 (1/2011), s. 200–225; TÁŽ: Půl milionu německých dětí v Protektorátu Čechy a Morava: Tábory KLV jako prostředek výchovy dětí v nacistickém Německu. In: MERVART, Jan – STŘEDOVÁ, Veronika a kol.: *České, slovenské a československé dějiny 20. století*, sv. 4. Ústí nad Orlicí – Hradec Králové, Ofts – Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové 2009, s. 301–308.

i tehdejší situaci české mládeže, byť té (s přihlédnutím k zaměření práce logicky) nevěnuje velký prostor. Srovnáním nacistických německých táborových projektů a přístupu k (pře)výchově české protektorátní mládeže můžeme zřetelněji pochopit některé způsoby a nástroje germanizace a nacifikace českého výchovného systému v protektorátu. Připomeňme táborová přeškolení českých učitelů probíhající od roku 1941 (v Rankenheimu u Berlína a na mnoha místech protektorátu), táborovým způsobem byly organizovány přijímací zkoušky na určité typy škol, mnoho táborových setkání instruktorů a akcí pro své členy organizovalo Kuratorium pro výchovu mládeže (školení instruktorů ve výcvikových střediscích, sociálně demagogická Akce Reinharda Heydricha, učňovské internáty zvané Domoviny mládeže a podobně) i jiné kolaborující protektorátní organizace.

Škála pramenů, jež autorka shromáždila, je široká, z hlediska využití zahraničních zdrojů až úctyhodná. Stěžejní byly pro Šustrovou zejména fondy v Archivu bezpečnostních složek, pražském Národním archivu, Spolkovém archivu v Berlíně a Rakouském státním archivu ve Vídni. Vedle nich však vytěžila také potenciál několika domácích okresních archivů při řešení otázky, jaká byla každodennost v táborech KLV a jejich styk s okolním českým prostředím. Touto sondou na nejnižší úroveň sledované organizace obohatila svou monografii o další důležitou dimenzi. Kromě archiválií pak ve svém výzkumu přirozeně zohlednila množství dobových tisků, periodik, pramenných edicí, memoárů i odborné literatury, z více než sedmdesáti procent cizojazyčné. Jestliže si uvědomíme, že základem monografie je autorčina diplomová práce, jedná se i z tohoto úhlu pohledu o skutečnost hodnou ocenění, neboť používání zahraniční literatury není pro současné studenty magisterského studia historie typické. Je zajímavé, že ačkoliv mohla v některých případech k pochopení výchovného systému nacistického Německa využít i tištěné prameny v češtině, dala přednost raději provenienci německé. Týká se to například publikace *Organizace školství a cíl výchovy v Německu* (1939) z pera funkcionáře Národního souručenství Tomáše Krejčího, která v rozšířené verzi vyšla ještě později pod názvem *Výchovný řád Velkoněmecké říše* (1943). Oba tyto tisky sice autorka nijak nereflktuje, nicméně vzhledem k použití jiných autentických pramenů se nejedná o žádný problém. Trochu nelogické je bohužel strukturování seznamu pramenů a literatury na závěr publikace. V bloku nadepsaném „Publikované prameny“ jsou totiž vedle sebe uvedeny dobové tisky i některé pramenné edice; ty by bylo lépe přesunout do bloku nazvaného „Edice“ a odstavec „Publikované prameny“ nazvat „Dobové tisky“.

Kniha je rozdělena do pěti kapitol, logicky seřazených tak, aby vyprávění postupovalo od nejobecnějšího k nekonkrétnějšímu, a zároveň z hlediska organizace KLV od jejích nejvyšších pater k nejnižším. První dvě kapitoly se dají chápat jako úvod k hlavnímu tématu, jímž je *Kinderlandverschickung* v protektorátu.

V první kapitole s názvem „Nacifikace výchovy a vzdělávání v Německu“ Šustrová uvádí čtenáře do problematiky výkladem výchovného systému nacistického Německa a nacistické pedagogiky. Neopomíná v něm hledisko organizačně-správních a legislativních změn, aspekt profesní učitelské totalitní organizace (Nacionálně-socialistický svaz učitelů – *Nationalsozialistischer Lehrerbund*), vznik nových typů

elitních nacistických škol, jako byly Národněpolitické výchovné ústavy (*Nationalpolitische Erziehungsanstalten*) a Školy Adolfa Hitlera (*Adolf-Hitler-Schulen*), úpravy některých „světonázorových“ vyučovacích předmětů a jejich obsahu, úlohu Hitlerjugend, uplatňování antisemitské politiky ve školství, a hlavně také nacistickou teorii výchovy mládeže. Jak autorka vysvětluje, hlavním postulátem nacistické pedagogiky byla výchova založená na primátu národního společenství a prožitku v jeho rámci. Jako inspirace sloužil nacistickým teoretikům reformně pedagogický směr, jehož pojmům však dali nový obsah a také upravili jeho cíle: namísto samostatnosti to měla být vazba na pospolitost. Ostatně pro nacismus je tento přístup (používání různých inspiračních zdrojů, přejímání již existujícího a jeho úprava) typický. Každý badatel, který se zabývá tématy spjatými s nacismem, si musí klást otázku, co je v nich původní a co nikoliv. V případě nacistické výchovy a její inspirace reformní pedagogikou se autorce podařilo na základě dostupné literatury tento aspekt dobře vysvětlit, stejně jako v případě akce *Kinderlandverschickung*, která rovněž vycházela z přednacistických inspirací. Ovšem u táborového systému Hitlerjugend, odporu nacistických teoretiků ke společné výchově chlapců a dívek či hesla „Mládež vychovává sama sebe“ jsou soudobé i předchozí vlivy bohužel opomíjeny. S obsahem tvrzení, jež Radka Šustrová přejala z práce Barbary Vinkenové, že „důvodem rozdělení na dívčí a chlapecké tábory ... byla nejen různost každodenních programů, ale rovněž úsilí o vytvoření či udržení polarity charakterů obou pohlaví jako indikátoru zdraví národa“ (s. 39), nemusíme zcela souhlasit. Citát vychází spíše z dikce soudobých nacistických pramenů, inspirace se však dá hledat i jinde. Můžeme si klást otázku, zda se tu neuplatnil vliv dobových konzervativních představ o správné morálce a příklad organizací (například skautských), jež koedukaci též nepraktikovaly. Opět by se tedy jednalo, jako v případě reformní pedagogiky, o přisouzení nového významu starším přístupům a pojmům. Nelze však autorce vyčítat, že nerozkrývá původ těchto inspirací, neboť k tomu nesměřuje hlavní zájem její monografie. Určité rozpaky v první kapitole budí jen překlad termínu *Volkschule*, který se zde objevuje ve dvojí podobě, jako „obecná škola“ i „lidová škola“.

Ve druhé kapitole autorka přechází k projektu *Kinderlandverschickung*, vysvětluje jeho historické kořeny, genezi a nacistickou transformaci. Původně, na začátku dvacátého století, se jednalo o venkovské rekreační pobyty pro berlínské děti z nejnižších sociálních vrstev, organizované převážně dobročinnými organizacemi. Šustrová zde ovšem nepopisuje pouze vývoj KLV od prvopočátků do konce druhé světové války, ale věnuje se též dalším sociálním projektům a institucím v kontextu výmarské republiky i třetí říše. Po uchopení moci nacistickou stranou (NSDAP) zpočátku německé obyvatelstvo na základě předchozích zkušeností vnímalo KLV hlavně jako sociální kampaň. Ostatně toto zdání se snažili nacisté co nejvíce posilovat, ačkoliv ve skutečnosti, zejména po vypuknutí války, již kladli důraz spíše na její výchovný rozměr. V roce 1940 se říšská vláda rozhodla dát projektu ještě masovější ráz pod záminkou ochrany německých dětí před nepřátelskými leteckými útoky. „Motivem byla letecká válka, cílem ovšem nacionálně socialistická výchova dětí a mládeže,“ píše Šustrová (s. 63). Do jisté míry se jednalo o výsledek snažení nejvyššího funkcionáře Hitlerjugend a pozdějšího místodržitele ve Vídni Baldura von Schiracha,

který v akci spatřoval posílení výchovné role své organizace na úkor rodiny a školy. V rámci dlouhodobých, nejméně šestiměsíčních pobytů v táborech KLV v odloučenosti od svých rodin byly totiž německé děti podrobovány nacistické výchově pod vedením Hitlerjugend.

Autorka osvětluje i financování akce a její aspekty propagační, respektive propagandistické. Mnoho rodičů totiž nechťelo děti do táborů posílat a vedení KLV tak muselo ve spolupráci s Goebbelsovým ministerstvem vymýšlet různé přesvědčovací strategie. Jako obvyklé důvody této distance rodičů autorka uvádí jejich religiozitu či sociální postavení: „Rodiče v řadě případů váhali, protože se obávali, že odjezdem dětí budou jejich dosavadní konfesijní zvyklosti narušeny nebo že dětem budou dokonce zcela znemožněny pravidelné návštěvy kostela a další sebevzdělávání. (...) Nadále byla diskutována délka pobytu dětí v KLV a jejich kontakt s rodinou, pravděpodobně nejobtížněji řešitelný problém, kterým se úřady zabývaly po celou válku.“ (s. 85) Ostatně tyto obavy, jak autorka na základě analýzy pramenů v další kapitole dokazuje, byly naprosto opodstatněné. Určitou roli také hrála velká vzdálenost táborů od domova evakuovaných dětí, i přes snažení propagandy narůstající nedůvěra k akci jako humanitárnímu programu, obavy z mravního ohrožení dívek, nedůvěra k organizátorům a podobně. Svůj význam určitě mělo i to, že návštěvy rodičů v táborech byly vnímány jako nežádoucí.

K hlavnímu tématu své monografie, tedy k výkladu realizace projektu KLV v Protektorátu Čechy a Morava, se Radka Šustrová dostává ve třetí kapitole. První transporty německých dětí přijížděly na jeho území již v závěru roku 1940, nejdříve do moravských destinací: lázní Luhačovice a Teplice nad Bečvou a do Bystřice pod Hostýnem. Postupně pak byla do projektu zahrnována i další místa, v Praze byly dokonce organizovány kurzy pro táborové učitele a vedoucí Hitlerjugend. Je třeba zmínit, že osazenstvo táborů v českých zemích netvořily německé děti z protektorátu, ale z takzvané staré říše. Autorka si velice pozorně všímá praktických stránek výstavby i chodu táborů a problémů, které je provázely. Zřizovány byly „zpravidla v hotelech, ubytovnách, ozdravovnách, lázních, starých šlechtických sídlech, penzionech či kláštorech“ (s. 96), majitelům těchto nemovitostí však nesmělo být podle říšského zákonodárství upíráno právo na bydlení, hospodaření, výkon zaměstnání a podnikání. Bylo by zajímavé sledovat, zda se v tomto případě praxe nerozcházela s teorií, nicméně této otázce se autorka nevěnuje. Využití ubytovacích zařízení bylo ošetřeno nájemními smlouvami mezi majiteli a Hitlerjugend, s tím že byly přirozeně výhodnější pro nacistickou mládežnickou organizaci: uzavírány byly na dobu neurčitou a právo výpovědi měla pouze ona, nikoliv majitel. Zajímavá je okolnost, že mládež umístěná v táborech se nesměla stýkat s místním obyvatelstvem, na druhou stranu ale její bezpečí zajišťovalo protektorátní četnictvo a policie a Češi byli využíváni jako pomocné pracovní síly.

Přínosné jsou pasáže pojednávající o roli státního tajemníka a později státního ministra pro protektorát Karla Hermanna Franka v projektu KLV, které rozšiřují naše dosavadní znalosti o této osobě v době německé okupace a o mocensko-politických střetech, v nichž byl jedním z aktérů. Autorka přibližuje správní systém KLV v protektorátu, propagaci protektorátních táborů v oblastech Německa, odkud měly

děti přijíždět, celkovou ubytovací kapacitu táborů, vliv válečného vývoje na průběh projektu, ale i táborovou každodennost, zajištění pedagogického personálu a školní výuky, lékařskou péči a podobně. Věnuje se i chování dětí a personálu v táborech, přičemž se nevyhýbá ani kriminálním deliktům, jako bylo například sexuální zneužívání. Bohužel kromě popisu některých případů už čtenáře neseznamuje s tím, jaké byly důsledky pro jejich pachatele, což by bylo zajímavé zejména s přihlédnutím ke kontextu nacistického vnímání homosexuality.

Chvályhodné je, že Radka Šustrová nezůstala pouze u všeobecného líčení protektorátní *Kinderlandverschickung* a provedla i sondu přímo do jednoho z táborů – z hlediska organizátorů nejvýznamnějšího a největšího protektorátního komplexu KLV v lázních Poděbrady. Na tomto příkladu ukazuje, že ačkoliv bližší styk německých dětí s českým obyvatelstvem byl zakázán, místní české firmy profitovaly, když dodávaly do táborů různý potřebný materiál, podílely se na stavebních úpravách a podobně. Navíc řemeslníci pracující pro KLV byli osvobozeni od případného totálního nasazení v říši. Naznačen je též vztah české společnosti k německým dětem v KLV a incidenty, jež měly i formu fyzického napadení. Zevrubný je popis situace na sklonku války, s přesahem do doby po jejím skončení. Autorka si klade otázku, zda byly skutečně všechny děti z táborů před osvobozením českých zemí evakuovány na německé území, jak rozhodl K. H. Frank a vedení KLV v první polovině dubna 1945. Na základě shromážděných pramenů vyjadřuje určité pochybnosti a přibližuje čtenáři své úvahy o možných osudech dětí v prvních mírových měsících.

Čtvrtá kapitola nese název „Děti a táborová realita“ a Radka Šustrová se v ní snaží proniknout k tomu, jak pobyt v protektorátních táborech KLV prožívaly samotné děti. Uvědomuje si přitom, že podmínky v jednotlivých táborech se od sebe lišily, takže své závěry nemůže generalizovat. Z pramenného hlediska vychází například z korespondence účastníků akce, která byla zadržena a nakonec nedoručena adresátům, protože její obsah byl vedením tábora shledán jako nevhodný. Autorku přirozeně také zajímá, jak se vzájemně vnímaly německé děti a jejich české okolí. Konstatuje, že „vztah k českému obyvatelstvu a především k české mládeži se na první pohled nemusel jevit jako problémový, avšak dochované zprávy hovoří o velmi negativním mínění místního obyvatelstva o ubytování německých dětí v jejich městě“ (s. 222 n.), a navíc se tento vztah neustále zhoršoval. Neexistuje však mnoho dokladů o aktech krajního násilí, kromě pumového útoku na tábor KLV v Letovicích v září 1941. Zajímavý je pohled na útky z táborů a jejich příčiny, které leckdy nemusely souviset s odporem k táborové výchově, ale byly naopak jejím produktem. Autorka uvádí příklad útoku devatenácti mladistvých frekventantů tábora v Dolní Rovni v září 1944, kteří v zanechaném dopise vysvětlili důvod jeho nedovoleného opuštění takto: „...nechceme nečinně sedět, mezitím co nepřítel ohrožuje hranice naší vlasti a tisíce našich kamarádů pokládá za vůdce a náš národ život.“ (s. 230)

Jestliže v první až čtvrté kapitole se Radka Šustrová zaměřovala na historii *Kinderlandverschickung*, v poslední, páté kapitole přechází k poválečné interpretaci a paměti této akce. Všimá si zejména hlasů reprezentovaných Dokumentačním a pracovním kolektivem a kroužkem přátel KLV (*Dokumentations-Arbeitsgemeinschaft und Freundeskreis KLV e.V.* – DAF), spolkem založeným na konci sedmdesátých let

a existujícím dodnes, který sdružuje část bývalých účastníků táborů, jejich zaměstnanců a organizátorů. Autorka definuje jeho pohled na KLV jako protiváhu „k obecně přijímanému stanovisku o nehumánní a neetické činnosti Hitlerjugend a dalších subjektů, které se podílely na výchově dětí a mládeže v Německu v letech 1933 až 1945“ (s. 243), a vysvětluje, že se tu jedná o institucionální prosazování určitého druhu paměti a vytváření schematického vzorce vzpomínání na KLV. V oficiálním výkladu tohoto spolku opět dominuje, stejně jako během války v nacistické propagandě, teze, že akce byla v první řadě sociální vymožeností, a nikoliv (pře)výchovným projektem. Tento obraz minulosti je pak šířen i prostřednictvím publikační činnosti tohoto spolku a jeho členů. Charakteristická je pro něj právě skutečnost, že sdružuje osoby, které na KLV vzpomínají kladně. Důvod podle autorky spočívá v tom, že nad přísným výběrem členů spolku bděli jeho zakladatelé, jimiž byli dřívější vysocí funkcionáři Hitlerjugend. V jejich případě je motivace k takovému výkladu jasná, nicméně autorka si klade otázku, zda je tomu tak i u členů z řad chovanců táborů. Vysvětluje, že odpověď na ni je složitější a může být skryta ve „vnímání válečné zkušenosti dětí, kterou nemusel formovat ani tak prožitek tábora jako spíše silnější vzpomínka na situaci rodiny za války, její případný rozpad, dospívání bez otce, ať už z důvodu jeho úmrtí či věznění, nebo vlastní zážitek z bombardování Německa“ (s. 260 n.). Na základě těchto zkušeností pak KLV po letech skutečně vnímají jako instituci, jež jim přinesla bezpečí. Jejich názory se tak ocitají v určitém rozporu s příklady negativního vnímání KLV, o nichž vypovídá předcházející kapitola a jež jsou autentičtější, neboť nevycházejí ze vzpomínek, ale z dobových pramenů. Samozřejmě že v tomto pamětnickém pohledu na KLV se mohou promítat i další faktory, které obecně souvisí s vývojem lidské paměti, její selektivností, procesem vytváření kolektivní paměti členů spolku a podobně. Nicméně i přesto vznik spolku a jeho činnost jsou spojeny hlavně s revizionistickými snahami jeho zakladatelů, kteří se pokoušeli rehabilitovat pohled na Hitlerjugend. Vytvořili spolek a jeho výkladový rámec, pro který pak hledali důkazy – kladné vzpomínky pamětníků z řad dětí, které prošly tábory KLV. Do spolku pak nebyl přijat nikdo, kdo měl vzpomínky jiné než pozitivní. Členové spolku se tudíž ztotožňují s jeho obrazem KLV jako s jediným, který přesně odpovídá skutečnosti, a stanoviska historiků považují za dezinterpretace.

V samotném závěru své práce autorka shrnuje hlavní poznatky, ke kterým během studia problematiky KLV dospěla, a vyjadřuje se k možnostem dalšího směru bádání. Výzkum by se podle ní „mohl odvíjet nejen na rovině komparativních studií o působení projektu v jednotlivých evropských zemích, ale také na poli bádání o velmi komplikovaném a nikdy neukončeném procesu vyrovnávání se s nacistickou minulostí“ (s. 275). Cílem by pak mohlo být nalezení odpovědi na otázku, do jaké míry byla nacistická vzdělávací a výchovná politika úspěšná.

Kniha Radky Šustrové je výsledkem seriózního bádání o přeněho o širokou heuristiku a promyšlené metodologické uchopení tématu. Přináší velkou sumu nových poznatků a inspiruje čtenáře k řadě dalších otázek. Na některé z nich může hledat odpověď přímo v knize, ovšem ne vždy se mu to bohužel podaří. Kupříkladu zamrzí, že při tak zevrubném průzkumu archivních materiálů autorka nesestavila a nepublikovala

seznam táborů KLV v Protektorátu Čechy a Morava. Ten by na jedné straně mohl inspirovat regionální historiky k podobným sondám, jakou podnikla autorka v případě Poděbrad. Na druhé straně by to přineslo užitek též badatelům, kteří se zabývají i jinými tématy. V některých lokalitách zmiňovaných v knize jako stanoviště táborů KLV byly totiž umístěny i tábory jiných projektů, například Kuratoria pro výchovu mládeže. Bylo by pak zajímavé sledovat bližší interakci mezi nimi a KLV, i s přihlédnutím k tomu, že Hitlerjugend měla ve vztahu k české mládežnické organizaci dohlážitelskou a poradní funkci. Rozšířily by se tak naše poznatky nejen o historii protektorátního území, ale též o další složku českého příběhu v jeho rámci. Ovšem všechny tyto postřehy jsou vzhledem k záběru a přínosu monografie Radky Šustrové nepodstatné. Navíc se jedná o práci ve svém jádru naprosto původní, která odstraňuje jedno „bílé místo“ české historiografie protektorátního období. A tím, že autorka pojednává o protektorátních táborech KLV v celkovém kontextu této organizace ve třetí říši, přispívá k potřebnému ustavování širších souřadnic zdejšího historického výzkumu protektorátu.

Recenze

Slovenská otázka za první republiky jako poutavý příběh

Marek Šmíd

VAŠŠ, Martin: *Slovenská otázka v 1. ČSR (1918–1938)*. Martin, Vydavateľstvo Matice slovenskej 2011, 284 strany, ISBN 978-80-8115-053-1.

Je poněkud macešské od české historiografie, že dosud nezareagovala na podnětnou knihu slovenského historika Martina Vašše *Slovenská otázka v 1. ČSR*, která vyšla již před téměř třemi lety. Kniha věnovaná období první Československé republiky, jež vzbudila zaslouženou pozornost slovenské historické obce, totiž nejenže nabízí zajímavý vhled do česko-slovenských vztahů, ale přináší též systematicky a podrobně zpracovanou analýzu slovenské otázky v myšlení osobností politické a kulturní scény Slovenska v meziválečném období. Má tak mnoho co říci k tématu, jež se nás bezprostředně dotýká. Domnívám se totiž, že právě vztah Čechů a Slováků představoval jeden z významných zdrojů napětí ve vnitřní politice mladé Československé republiky. Pro českého čtenáře je slovenská otázka zajímavá tím spíše, že byla v naší historiografii ztotožňována s autonomistickým programem Hlinkovy slovenské lidové strany, což častokrát vedlo k jejímu nepřesnému chápání.

Autorem recenzované knihy je mladý historik Martin Vašš, jenž v současné době působí na Katedře slovenských dějin Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě. Specializuje se na politické, hospodářské, sociální a kulturní dějiny

Slovenska v první polovině dvacátého století a projevuje zájem také o současnou teorii historiografie, zvláště v souvislosti s lingvistickým obratem a dílem Haydena Whita. Vašš publikuje sice převážně ve slovenských časopisech a sbornících, jeho jméno však mohli zaregistrovat i čtenáři zdejších historických periodik.¹

Dosud ani ve slovenském prostředí neexistovala syntetická monografie, jež by se komplexně věnovala slovenské otázce ve dvacátém století. Martin Vašš plní tento úkol pro dobu první Československé republiky, zatímco vývoj slovenské otázky před rokem 1918 a po roce 1938 ještě čeká na své důkladné zpracování. Mezi válkami v podmínkách demokratického Československa Slováci dozráli v moderní politický národ. Právě tehdy se ukázalo, že „v rámci jednotlivých segmentů slovenskej otázky bol dominantný jej nacionálny segment – problém uznania samostatnosti slovenského národa, ktorému boli podriadené ďalšie segmenty: štátoprávny, hospodársky, sociálny, kultúrny a geopolitický“ (s. 7).

Z konceptuálního hlediska považuje Vašš slovenskou otázku za historiografický, politologický a filozofický konstrukt, jenž se rozpadal do celé řady dalších reálných problémů. V předkládané práci nicméně dovozuje, že tato otázka byla objektivní sociálně-historickou realitou, přičemž v Československu po roce 1918 získala zcela novou kvalitativní podobu. V této souvislosti poukazuje autor i na Tomáše Garrigua Masaryka, který obdobně pracoval s pojmem „česká otázka“ a vnímal ji jako reálnou entitu. Martin Vašš tak neuvažuje o slovenské otázce jako o konstruktivním sociálním v duchu teorie národa současného amerického sociologa Rogerse Brubakera a svým vnímáním procesu dotvoření Slováků v moderní politický národ ve třicátých letech minulého století² se přibližuje teorii filozofa, sociologa a antropologa českého původu Ernesta Gellnera.

Vaššova práce je rozdělena do sedmi kapitol, přičemž tvoří dva logické samostatné celky. První kapitola knihy přináší syntetický pohled na politické, hospodářské, kulturní a sociální proměny, jež ovlivnily formulaci slovenské otázky ve dvacátých a třicátých letech minulého století. V ostatních kapitolách pak autor podává přehlednou analýzu názorů konkrétních osobností slovenského politického, hospodářského a kulturního života na slovenskou otázku.

Politickou scénu zachycuje autor v celém jejím spektru, od krajně levicových po pravicové strany, od stran provládních po opoziční; konkrétně si v jednotlivých kapitolách všímá postojů slovenských politiků v důležitých československých stranách, dále představitelů Hlinkovy slovenské lidové strany, Slovenské národní strany a slovenských komunistů. Svůj přístup však Martin Vašš nezužuje na politickou dimenzi slovenské otázky či na představy autonomie v programovém směřování politických stran, nýbrž svou pozornost upírá i na kulturní a ekonomickou rovinu. Jeho ambicí je zachytit proměny vnímání slovenské otázky u slovenských politických,

1 Viz VAŠŠ, Martin: Slovenská otázka v Československej republike 1918–1938. In: *Moderní dějiny*, roč. 19, č. 2 (2011), s. 71–117.

2 Právě na přelomu 20. a 30. let (1929–1932) se HSLS jako nejsilnější slovenská strana rozešla s vládní koalicí, přešla do tábora slovenské opozice a zesílila své volání po autonomii.

hospodářských a kulturních elit; národohospodářským regionalistům a umělcům či kulturním činitelům vyhradil dvě poslední kapitoly knihy.

Právě reprezentativní selekce, k níž se Martin Vašš v knize uchyluje, zřejmě je tou nejschůdnější možností, jak představit charakteristické názorové proudy ve vztahu ke slovenské otázce za první republiky, i s jejich případnými vnitřními rozpory a individuálními specifiky. Z politických, ekonomických a kulturních špiček meziválečného Slovenska autor vybírá politika a kněze Andreje Hlinku, politika a lékaře Vavro Šrobára, politika a právníka Milana Hodžu, politika a kněze Jozefa Tisa, politika a sociologa Antona Štefánka, politika a právníka Ivana Dérera, politika a kněze Ferdinanda Jurigu, politika a právníka Emila Stodolu, politika a spisovatele Martina Rázuse, politika a právníka Vladimíra Clementise, politika, novináře a básníka Ladislava Novomeského, ekonoma a právníka Imricha Karvaše, politika a ekonoma Petra Zaťka, spisovatele a publicistu Jána Smreka a několik dalších osobností, jejichž projevy, novinové články, parlamentní vystoupení, dopisy a knihy podrobně – s mimořádnou erudicí a hlubokými znalostmi materie – analyzuje a interpretuje.

Vlastní výklad doplňuje podrobný a přehledný poznámkový aparát, který odkazuje na další literaturu a současně sleduje autorovu argumentaci v hlavním textu. Český, možná ale i slovenský čtenář by uvítal podrobnější medailonky prezentovaných osobností, jejichž život v knize častokrát „začíná“ teprve rokem 1918. Pak by z nich třeba i v některých případech jasněji vyplynulo, v čem byla právě zvolená osobnost po roce 1918 vzhledem k tématu knihy klíčová a proč se ji autor rozhodl zařadit do svého „panteonu“ slovenských představitelů.

Martin Vašš vycházel především z četných vydaných pramenů – edic, deníků, vzpomínek, korespondence, parlamentních projevů – a z významných slovenských periodik meziválečného dvacetiletí (*Prúdy*, *Robotnícke noviny*, *Slovák*, *Slovenský denník* a další). Opíral se také o rozsáhlou sekundární literaturu, v níž ovšem absentují – což je zřejmě s ohledem na vnitroslovenský úhel pohledu pochopitelné – některé základní české monografie, například Kárníkovy *České země v éře První republiky* či Klimkův *Boj o Hrad*. Jejich využití by ovšem mohlo obohatit autorův záběr o zajímavou reflexi slovenské problematiky v českém prostředí a naznačit, jakých „odpovědí“ na české straně se dočkaly sledované ideje slovenských představitelů.

Slovenská otázka v 1. ČSR je sice práce v prvé řadě analytická, je však psána živým a čtivým jazykem, který se přibližuje stylu Klimkovy knihy *Boj o Hrad*. Autor nechává promlouvat především samotné aktéry, jejichž názory komentuje jen stručně, aby tak nenarušil plynulý tok textu. Jeho soudy jsou vyzrálé a uměřené, usiluje v nich o maximální objektivitu. V zásadě pozitivistická metoda zpracování historické látky se u něj spojuje s komplexním přístupem k tématu a pragmatickým pochopením pro možnosti, ambice a iluze historických aktérů. Kniha Martina Vašše je poutavým příběhem, jenž pomáhá českému čtenáři lépe porozumět argumentům slovenských autonomistů, politických stran a elit v čase první republiky, kterou jsme stále zvyklí vnímat víceméně českýma očima.

Recenze

Rozsáhlá encyklopedie československé vojenské generality

Pavel Kreisinger

MASKALÍK, Alex: *Elita armády: Československá vojenská generalita 1918–1992*. Banská Bystrica, Vydavateľstvo HWSK – Vojenský historický ústav Bratislava – Pro Militaria Historica 2012, 1030 stran, ISBN 978-80-970941-0-2.

Rozsáhlé biografické slovníky a encyklopedické příručky z oblasti dějin československého vojenství nevycházejí v České republice každým rokem. Z významných encyklopedických prací a biografických slovníků, které u nás byly v posledních letech publikovány, je třeba připomenout zejména třistapadesátistránkovou kolektivní práci zaměstnanců pražského a bratislavského Vojenského historického ústavu *Vojenské osobnosti československého odboje 1939–1945*.¹ Tento výběrový biografický slovník přinesl medailony téměř šesti set vojenských osobností, i přesto se však řada významných odbojářů do tohoto výběru nedostala, a navíc se jednalo o neprodejnou publikaci, která nebyla v běžné obchodní síti vůbec dostupná. O rok později pak vyšla další záslužná, téměř osmisetstránková encyklopedická práce věnovaná

1 LÁNÍK, Jaroslav – ČAPLOVIČ, Miloslav – RAJLICH, Jiří a kol.: *Vojenské osobnosti československého odboje 1939–1945*. Praha, Ministerstvo obrany ČR – AVIS 2005.

československé armádě za první republiky.² Na podzim 2012 pak na Slovensku vyšla rozsáhlá encyklopedická publikace o československých generálech, která je předmětem této recenze.

Její autor, vědeckovýzkumný pracovník Vojenského historického ústavu v Bratislavě Alex Maskalík, na sebe vzal nesnadný úkol – zpracovat biografické profily všech československých generálů. Tedy nejen vojenských, ale i civilních osobností, které byly v letech 1918 až 1992 jmenovány do hodnosti československého generála (případně jim byla tato hodnost propůjčena). Rovnou je možno říci, že se tohoto záměru zhostil se ctí. Recenzovaná publikace je výsledkem autorova letitého badatelského zájmu o problematiku vojenských elit v Československu, zejména na Slovensku. Ve své disertační práci se ostatně zabýval výstavbou důstojnického sboru československé armády v letech 1945 až 1968 s ohledem na slovenské důstojníky.³ Jako spoluautor se pak podílel na výše zmíněném biografickém slovníku *Vojenské osobnosti československého odboje* a dále na kolektivních monografiích o slovenské vojenské generalitě a o Ferdinandu Čatlošovi.⁴

Stěžejní částí Maskalíkovy publikace je vlastní „Biografický slovník čs. vojenskej generality“ (s. 84–681), který obsahuje biografické profily celkem 1059 československých generálů. S ohledem na tak vysoký počet hesel se autor rozhodl pro specifický systém jejich zpracování, takže v knize nenajdeme klasické „medailony“ či biogramy. Hlavním cílem tu je výstižnost a přehlednost, a proto „namiesto pútavejšieho hovoreného slova bola uprednostnená alternatíva strohého faktografického výpočtu dát, ale aj v jeho vnútornej skladbe, ktorá separátne zachytáva vzdelanie, hodnostný postup i priebeh profesionálnej vojenskej služby jednotlivých generálov“ (s. 73). Hesla jsou seřazena abecedně podle příjmení generálů, přičemž na každé straně jsou umístěny zpravidla dva generálské profily, osobnostem s velmi pestrá kariérou je pak vyhrazena vlastní stránka. Autor se snažil každý portrét opatřit také fotografií, což se mu v 982 případech podařilo, a podobenky tak vhodným způsobem zlidšťují faktografickou podobu jednotlivých hesel. Možná je trochu škoda, že autor v závěru každého generálského profilu neuvádí konkrétní odkazy na archivní prameny, na jejichž základě daný profil vypracoval (zpravidla se jedná o kariérní dokumenty z až pěti specializovaných vojenských archivů v České republice a Slovenské

2 FIDLER, Jiří – SLUKA, Václav: *Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920–1938*. Praha, Libri 2006. Z ohlasů na tuto práci viz např. anotace Martina Čížka v *Soudobých dějinách* (roč. 14, č. 2–3 (2007), s. 567 n.). Na některé nepřesnosti a chyby upozornil v internetové recenzi vojenský historik a archivář Pavel Šrámek (viz http://armada.vojenstvi.cz/recenze_8.htm, staženo 24.9.2013).

3 MASKALÍK, Alex: *Slovenský aspekt vo výstavbe dôstojníckeho zboru československej armády v rokoch 1945–1969*. Bratislava, Historický ústav Slovenskej akadémie vied 2009 (disertační práce).

4 ŠTAIGL, Jan a kol.: *Generáli: Slovenská vojenská generalita 1918–2009*. Bratislava, Magnet Press 2009 (2., aktualizované a zpřesněné vydání: TÍŽ: *Generáli: Slovenská vojenská generalita 1918–2012*. Bratislava, Magnet Press 2012); BAKA, Igor – CSÉFALVAY, František – KRALČÁK, Peter a kol.: *Ferdinand Čatloš: Vojak a politik (1895–1972)*. Bratislava, Pro Militaria Historica – Vojenský historický ústav 2011. Tato zajímavá práce doposud v České republice nezbudila žádné ohlasy.

republice). Nicméně ze závěrečného soupisu použitých pramenů je zřejmé, o jaké zdroje se jedná. Totéž platí o dosud vydaných životopisech a specializovaných biografických studiích, jejichž absenci v jednotlivých heslech opět doplňuje závěrečný přehled použité literatury. Řada personálních studií zůstala sice opomenuta, s ohledem na celkově vysoký počet generálů je to však pochopitelné. Až na několik výjimek se pak autor nezmiňuje o tom, že mnozí českoslovenští generálové byli také literárně a publikačně činní; psali a ještě během svého života publikovali paměti, nebo alespoň časopisecké vzpomínky, případně vydávali odborné vojenské publikace. V každém případě se jedná o specifické prameny, které mohou zajímavým způsobem dokreslit životní osudy jednotlivých generálů. Na druhou stranu je třeba podotknout, že pokud by každé heslo obsahovalo takovéto odkazy, bylo by to sice velmi záslužné, zároveň by tím ale narostl už tak impozantní rozsah knihy. Každý generál by pak musel mít v knize samostatnou stránku, což by si nejspíš vynutilo rozdělení do více svazků. Na obranu autora je také třeba dodat, že jeho cílem nebylo kompletní zpracování generálské tematiky. Kniha má podle něj sloužit hlavně jako pomůcka pro základní orientaci v dané problematice. V úvodu práce výslovně uvádí: „Informačnú bázu a obrazový materiál publikácie možno prirodzene naďalej rozširovať a dopĺňať.“ (s. 8) Není tedy vyloučeno, že se v budoucnu dočkáme druhého, rozšířeného vydání. Tiráž knihy ostatně vyzývá čtenáře, aby své připomínky, postřehy, doplňující informace, případně chybějící nebo vhodnější fotografie zasílali na adresu vydavatelství nebo přímo na e-mailovou adresu autora. Takováto snaha o komunikaci a případnou spolupráci čtenářů s autorem rozhodně zaslouží pochválit.

Vedle encyklopedického slovníku kniha sestává ještě z dalších dvou částí. V první řadě se jedná o obsáhlou úvodní studii „Analýza výstavby čs. armádnej elity“ (s. 13–66), která svým pojetím, rozsahem a kvalitou přesahuje pouhý „povinný“ úvod do problematiky. Studie, vybavená poznámkovým aparátom, je rozdělena do čtyř kapitol, jež sledují armádní elitu v jednotlivých etapách společné československé státnosti – tedy v letech 1918 až 1939, 1945 až 1948, 1948 až 1989 a 1989 až 1992. Období druhé světové války s ohledem na kritérium společné státnosti zahrnuto není, avšak portréty osob, které byly v letech 1939 až 1945 jmenovány do generálské hodnosti, v encyklopedickém slovníku nescházejí. Přínosné jsou zde početné odkazy na dosavadní literaturu, ale také na důležité prameny; archivní výzkum autor realizoval také v řadě pražských nevojenských archivů⁵ a v bratislavském Slovenském národním archivu.

Neméně zajímavé jsou pak rozsáhlé „Přílohy“ jako třetí, závěrečný oddíl publikace (s. 688–1011). První část příloh obsahuje celkem šedesát schémat, seznamů a grafů. Můžeme tedy konstatovat, že autor zkoumanou látku vytěžil a analyzoval opravdu důkladně. Přílohy kupříkladu přehledně shrnují (a vyjmenovávají jednotlivé osoby), že 116 československých generálů (včetně 98 důstojníků, kteří získali generálskou hodnost až po roce 1945) během druhé světové války přežilo nacistické věznění

5 Archiv bezpečnostních složek, Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR, Archiv Masarykova ústavu, Národní archiv.

a vrátilo se do osvobozené vlasti (s. 863, příloha č. 23). Další seznam obsahuje jména osmadvaceti československých generálů, kteří zemřeli v letech 1939 až 1945 nepřírozenou smrtí (s. 864, příloha č. 24).⁶ Z tohoto počtu čtyři generálové padli v boji⁷ a ostatních čtyřiadvacet bylo buď popraveno nebo zemřelo v nacistických věznicích, káznicích či koncentračních táborech na následky útrap, nemocí a mučení.⁸

Podobnými statistikami se může „pochlubit“ i poválečný komunistický režim v Československu: tímto režimem bylo degradováno rovných sto generálů a celkem čtyřiačtyřicet jich bylo vězněno (s. 866, příloha č. 28). Z toho devět osob vězení nepřežilo nebo bylo popraveno.⁹ Někteří se však před svým uvězněním na čistkách v pouňorové armádě aktivně podíleli a nesli za rozpoutání tohoto „honu na čarodějnice“ plnou zodpovědnost. Trojice nechvalně proslulých generálů Karel Hanus, Josef Musil a Bedřich Reicin¹⁰ pak byla dokonce popravena. Známé rčení z dob Velké francouzské revoluce, že revoluce po čase začne požírat své děti, se tak potvrdilo i mezi československou generalitou. Perzekuce ze strany komunistického režimu

6 Do tohoto výčtu by měl být navíc zahrnut i generál šéf zdravotnictva MUDr. Ludvík Fisher (dříve psáno Fischer, 1880–1945). Fisher byl jako příslušník Obrany národa zatčen v roce 1941 gestapem a byl vězněn v káznici v rakouském Melku. Po propuštění žil v Praze, kde 19. února 1945 zemřel na následky zranění, které utrpěl při spojeneckém náletu na Prahu (stručně k okolnostem jeho úmrtí viz http://www.codyprint.cz/obrana/gen_a-h.html, staženo 26.9.2013).

7 Prvním padlým byl divizní generál Vojtěch Boris Luža (1891–1944), vůdčí představitel domácí odbojové organizace Rada tří, který byl 2. října 1944 zastřelen protektorátními četníky během přestřelky v obci Hřiště u Příbyslavi. Jako druhý zahynul účastník zahraničního odboje na Západě i Východě brigádní generál Jaroslav Vedral, krycím jménem Sázkavský (1895–1944), který padl na Dukle, poté co jeho štábní vůz najel 6. října 1944 na minu. Další dva generálové padli během Pražského povstání: 6. května 1945 byl příslušníky Zbraní SS zastřelen vojenský velitel Zbraslavi brigádní generál Karel Mejstřík (1886–1945). V poslední den války v Evropě, 9. května 1945, byl v Praze zastřelen brigádní generál Ing. Jaroslav Untermüller (1889–1945). Zprávy o jeho úmrtí se různí; doposud není zcela jasné, zda padl v bojích s Němci anebo byl omylem zastřelen ve svém domě sovětskými vojáky.

8 Za mimořádných okolností zemřel v Kolíně 13. června 1943 brigádní generál Antonín Pavlík (1888–1943). V květnu 1943 byl zatčen kolínským gestapem a buď ve vyšetřovací vazbě spáchal sebevraždu (jak uvádí Maskalík, s. 455) nebo přišel o život v přestřelce s vyšetřujícími gestapáky, poté co se mu během výslechu podařilo uvolnit pouta a zmocnit se jedné zbraně. Dvě nepřímá poválečná svědectví, která potvrzují druhou verzi, zveřejnil na svých internetových stránkách nakladatel Radan Lášek (viz http://www.codyprint.cz/obrana/vice_pavlik.html, staženo 26.9.2013).

9 Autor do tohoto počtu nezahrnul armádního generála Sergeje Vojcechovského (1883–1951), jeho profil však v publikaci najdeme (s. 650). Vojcechovský byl v květnu 1945 odvezen do SSSR, kde poté zemřel v jednom z nechvalně proslulých gulagů – v Ozerlagu v sibiřském Tajsetu. Zevrubně k jeho osudům viz zejména BYSTROV, Vladimír: *Osud generála: Komentář k některým dokumentům o životě a tragickém konci Sergeje Vojcechovského*. Praha, Academia 2007.

10 K osobnosti šéfa tzv. Obranného zpravodajství a pozdějšího náměstka ministra obrany Bedřicha Reicina (1911–1952) viz zejména HANZLÍK, František: *Bez milosti a slitování: B. Reicin – fanatik rudého teroru*. Praha, Ostrov 2011. Z ohlasů na tuto biografii srv. např. rozsáhlou recenzi Jana Štaigla v časopise *Vojenská historie* (roč. 15, č. 4 (2011), s. 180–185).

v Československu by se s největší pravděpodobností dotkla také dalších jednadvaceti generálů, kteří po únoru 1948 emigrovali (s. 865, příloha č. 27).

Zvláštním fenoménem let 1948 až 1989 pak byli takzvaní generálové-paragrafisté, kteří byli přijati do československé armády na základě takzvaného stranického náboru. Celkem se jednalo o dvaatřicet generálů. Příznačné je, že nejvyšší hodností z generálů-paragrafistů disponoval nevoják – zeť Klementa Gottwalda Alexej Čepička (1910–1990), od dubna 1950 ministr národní obrany a od října 1950 armádní generál.¹¹ Další specifickou kategorií mezi československými generály tvořilo dvaatřicet osob, jimž nebyla generálská hodnost udělena, ale „pouze“ propůjčena. Jednalo se zejména o příslušníky francouzské vojenské mise v prvorepublikovém Československu nebo příslušníky bývalé carské armády, kteří bojovali v československých legiích v Rusku, případně o civilní osoby. Z počtu 1059 československých generálů bylo jen 149 osob slovenské národnosti. Kromě několika Němců, Rusů a Ukrajinců pak byla hodnost československého generála udělena také jednomu Litevci – bývalému důstojníkovi carské armády a později československých legií v Rusku Jindřichu Birulovi – a jednomu Chorvatovi – bývalému plukovníkovi rakousko-uherské armády Karlu Böttnerovi. Přílohovou část a vlastně i celou knihu vhodně uzavírají skeny vybraných třiačtyřiceti archivních dokumentů a novinových článků ze sledovaného období. Bohužel zde není uvedeno, ze kterých fondů archivní dokumenty pocházejí.

Na závěr nezbyvá než Maskalíkovu knihu všem zájemcům o československou generalitu a dějiny československého vojenství vůbec jednoznačně doporučit. V dané oblasti se jedná o opravdu mimořádný a průkopnický počín, na který nejen česká a slovenská historiografie, ale i zájemci z řad široké veřejnosti dlouho čekali. Pokud by snad případný zájemce váhal, zda si má tento encyklopedický slovník (který je zároveň díky rozsáhlé úvodní studii a mimořádné přílohové části vlastně i vědeckou monografií) pořídit, může nejprve navštívit internetové stránky knihy. Zde si může prohlédnout vybraná slovníková hesla a mimo jiné si také přečíst řadu zajímavostí. Nakonec si lze prostřednictvím těchto stránek knihu také objednat. Poštovné je již v ceně a vydavatel navíc garantuje vrácení peněz, když výslovně uvádí: „V prípade, ak publikácia nesplní Vaše očakávania a Vy nám ju pošlete späť, vrátíme Vám peniaze.“¹² To je také věc, která je dnes při nákupu knih poměrně mimořádná.

11 Nejnověji k němu viz KAPLAN, Karel: *Alexej Čepička: Dobová dramata komunistické moci*. Brno, Barrister & Principal 2011. Z ohlasů viz např. recenze Jana Šacha v *Historii a vojenství* (roč. 62, č. 2 (2013), s. 149 n.).

12 Viz <http://www.elitaarmady.sk/objednavka.php>, staženo 24.9.2013.

Recenze

Plodná asymetrie

Precizní kniha o kulturní výměně přes železnou oponu

Soňa Mikulová

LIZCOVÁ, Zuzana: *Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN v 60. letech 20. století*. Praha, Dokořán – Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy 2012, 194 strany, ISBN 978-80-7363-201-4 a 978-80-87404-13-3.

Jak chápat kulturu? Jakou roli hraje ve vnitropolitickém vývoji státu a jaké důležitosti může dosáhnout v mezinárodní politice, uznáme-li ji jako jeden z faktorů ovlivňujících interakci mezi státy a národy? Tyto otázky si položila Zuzana Lizcová v úvodu své monografie zaměřené na velmi specifickou oblast bilaterálních kulturních vztahů mezi Československou socialistickou republikou a Spolkovou republikou Německo v šedesátých letech dvacátého století.

Vhodnost teritoriálního a časového vymezení práce, která má na tyto otázky odpovědět, je přitom nabíledni. Vztahy obou států, jejichž historické předchůdce v minulých stoletích charakterizovalo neustálé „stýkání a potýkání“, se po skončení druhé světové války ocitly na bodě mrazu. Traumata Mnichovské dohody a nacistické okupace na jedné straně, odsunu a vyhnání sudetských Němců z českých zemí na straně druhé, jež byla nejpatrnější v padesátých letech minulého století, jen dotvrzovala skutečnost ideologicky a politicky rozdělené Evropy do dvou nepřátelských velmocenských bloků. Třebaže v šedesátých letech nastalo první uvolnění

studené války na mezinárodní úrovni, oficiální diplomatické styky navázala Praha s Bonnem až po podepsání takzvané Pražské smlouvy koncem roku 1973. Obchodní mise ve Frankfurtu nad Mohanem, která plnila i konzulární služby, vznikla až v roce 1968, tedy osmnáct let poté, co byly zrušeny československé generální konzuláty v bývalých okupačních zónách západních spojenců. Jedině v Západním Berlíně existovala po celé sledované období československá Stálá vojenská mise při Spojenecké kontrolní radě. Nicméně i navzdory takřka neexistujícím politickým stykům probíhala právě v šedesátých letech dosud nejintenzivnější kulturní výměna mezi oběma státy, kterou ukončila okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy a která ve své rozmanitosti a intenzitě nebyla až do pádu komunismu obnovena.

Předkládaná práce je tedy především studií kulturního a kulturněpolitického vývoje obou zemí od konce druhé světové války do počátku sedmdesátých let, s těžištěm v letech šedesátých. V duchu nových politických dějin a nových kulturních dějin Lizcová zkoumá roli nejen vysoké politiky – tedy těch, kdo měli vliv na zahraniční kulturní politiku směrem k druhému státu – ale i společenských skupin mimo státní struktury, především samotných tvůrců a konzumentů kulturní produkce, která se stala předmětem kulturní výměny mezi Československem a Spolkovou republikou. Zároveň si všímá, jak byly tyto procesy a události komentovány v dobovém tisku, a celkově se snaží zobrazit zkoumané kulturní projevy v tehdejším politickém, společenském a hospodářském klimatu v obou státech. Ke konceptu transferu¹, který by se s ohledem na dané tematické zaměření nabízel, se autorka vysloveně nehlásí, třebaže ve své práci jej částečně aplikuje. To se projevuje především u jednoho ze závěrečných zjištění, v čem zahraniční kulturní politiky v druhé zemi uspěly a čeho naopak nedosáhly.

Práce vyniká přehlednou a logickou strukturou, která postupuje od obecného k jednotlivému. Členitý úvod nejenže zasazuje zkoumané téma do kontextu dosavadního bádání, ale zároveň slouží jako teoretický prolog k analýze vlastního tématu na základě bohatého korpusu odborné literatury a primárních zdrojů. Od pojmu „kultura“ jako takového, jeho historického vývoje a dvou základních způsobů chápání tohoto pojmu se tak dostáváme k definici kultury v mezinárodních vztazích. Autorka se hlásí k liberálně-idealistickému chápání kultury coby významného faktoru v mezinárodních vztazích a v dalším výkladu používá koncept amerického politologa Josepha Nyeho, který zahraniční kulturní politiku chápe jako „měkkou moc“, jejíž účinnost se neodvíjí od silového působení či hrozeb, ale vychází z pozitivního přesvědčování zahraničního publika.

Vlastní výzkum autorka opírá o archivní prameny (především o dokumenty z archivů ministerstev zahraničí obou států a stranických materiálů fondu Ústředního výboru KSČ v Národním archivu), dále o články z dobového tisku, výstavní katalogy

1 Srv. WERNER, Michael – ZIMMERMANN, Bénédicte: Vergleich, Transfer, Verflechtung: Der Ansatz der histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 28, č. 4 (2002), s. 607–636; THER, Philipp: Deutsche Geschichte als transnationale Geschichte: Überlegungen zu einer Histoire Croisée Deutschlands und Ostmitteleuropas. In: *Comparativ*, roč. 13, č. 4 (2003), s. 156–181.

či filmové ročenky, o paměti a odbornou literaturu české a německé provenience. Na pozadí politického, hospodářského a kulturního vývoje ve Spolkové republice a socialistickém Československu analyzuje zahraniční, speciálně pak zahraniční kulturní politiku obou států ve vzájemné interakci. Nakonec sleduje postoje a strategie politických reprezentací v Bonnu a Praze a nejvýznamnější projevy kulturní výměny ve dvou konkrétních oblastech – ve filmu a výtvarném umění. V této poslední kapitole autorka vlastně aplikuje výsledky svého zkoumání z předcházejících částí knihy.

Třebaže výběr právě těchto dvou oblastí umění není zdůvodněn, lze z autorčiny obecné analýzy vyvozovat, že koncentrace na další oblasti by výsledný obraz nezměnila, pouze by více vynikla různá specifika, která autorka již předtím zmínila. Příkladem budiž výměna v oblasti literatury, ve které jako jediné umělecké sféře převažoval import ze Spolkové republiky nad československým exportem. Skutečnost, že v Československu byla poválečná západoněmecká literární produkce jednoznačně známější než československá u našich západních sousedů, vysvětluje autorka na jedné straně podporou bezplatného exportu knih v SRN a kvalitou západoněmeckých autorů, na straně druhé pak složitostí překladů z češtiny a slovenštiny.

Jaký tedy byl charakter kulturní výměny mezi Spolkovou republikou a Československem ve sledovaném období? Co ji umožnilo a do jaké míry se živé kulturní kontakty za současné absence diplomatických vztahů ukázaly být účinným nástrojem mezinárodní politiky?

Zásadním předpokladem pro sblížení obou zemí bylo podle Zuzany Lizcové jednak mezinárodněpolitické uvolnění mezi západním a východním blokem a jednak jejich specifický vnitropolitický a společenský vývoj, v němž přes odlišnost politických systémů obou států autorka spatřuje jisté paralely. Konstatuje, že mladá generace jak v Západním Německu, tak v Československu – třebaže s odlišnou intenzitou a rozdílnou obsahovou náplní – vystupovala proti panujícímu ekonomickému systému a zakonzervovaným politickým a společenským strukturám. Byli to hlavně studenti, umělci a intelektuálové v obou zemích, kteří žádali reformy a vyrovnání se zločinnou minulostí generace svých rodičů a prarodičů. Co je skutečně spojovalo, byl odpor vůči autoritářským tendencím ve vlastní zemi a kritika militarismu jako prostředku mezinárodní politiky.

Díky tomu, že v šedesátých letech umělci jak ve Spolkové republice, tak v Československu začali po jisté odmlce obracet svou pozornost ke světovému uměleckému dění a s mírnými časovými posuny na ně živě reagovali, vzrostl mezi nimi zájem o rozvoj oboustranné kulturní výměny „zdola“. Kvalitní a neokoukaná díla československých umělců nabízela západoněmecké veřejnosti alternativu k dominantní americké kultuře, lidé v Československu zase hledali alternativu k současnému nepružnému modelu socialismu a českoslovenští umělci skrze Západní Německo šířili svá díla do dalších zemí západního světa. Vyvinula se tak žánrově pestrá a široká kulturní interakce, jejímž zásadním rysem byla asymetrie odrážející odlišnou strategii v zahraniční kulturní politice Československa a Spolkové republiky.

Nutno s autorkou souhlasit, že bez pozitivních opatření československého státu, jako bylo uvolnění pravidel pro cestování a vízových povinností, by se tehdejší kulturní výměna se západním sousedem stěží rozrostla do takové šíře. Stejně tak

nelze upřít jisté zásluhy příslušným státním orgánům, které trpěly nebo přímo podporovaly uměleckou produkci zobrazující vedle idealizované skutečnosti v duchu socialistického realismu i současná „obecně lidská“ témata, což pochopitelně zvyšovalo atraktivitu takových děl u domácího publika a jejich konkurenceschopnost v zahraničí. Jak je patrné z dobových materiálů, které Lizcová ve své studii vyhodnotila, Československo vedle snahy o obhajobu a legitimizaci vlastního politického uspořádání prostřednictvím kulturní prezentace v zahraničí svůj prvořadý zájem upíralo k devizovým ziskům plynoucím z exportu československého umění. Přílivu „podvratné“ západní umělecké tvorby se naopak konzervativně smýšlející českoslovenští diplomaté a úředníci bránili. Takto vzniklou asymetrii vzájemných kulturních styků a nápadný převis importu československého umění do Spolkové republiky přirozeně neviděli rádi tamní zodpovědní činitelé, kteří se s velkou obezřetností snažili pro ně nevýhodnou bilanci zvrátit. Nutno dodat, že stejně jako českoslovenští úředníci i oni vnímali kulturní politiku jako zcela druhořadý nástroj zahraniční politiky, jehož lze primárně využít k prosazení vlastního společenského modelu, případně materiálnímu zisku. V každém případě zůstala kulturní výměna mezi oběma státy výrazně asymetrická ve prospěch exportu z Československa po celé období šedesátých let.

Autorka neopomněla při zkoumání československo-západoněmeckých vztahů zohlednit i roli dalších aktérů v kulturní výměně mezi Československem a oběma německými státy. Zatímco Západní Berlín, v němž tehdy působila jediná politická reprezentace Československé socialistické republiky s pravomocemi částečně platnými pro území Spolkové republiky, měl pro rozvoj kulturních vztahů mimořádně pozitivní význam, Německá demokratická republika v něm takřka nehrála roli. Nadstandardní politické vztahy mezi Československem a NDR v rámci sovětských satelitů vydržely jen do počátku šedesátých let. Východoněmecké vedení kritizovalo československý reformní kurz jak v politice, tak v umění, vytýkalo mu nedostatečnou obranu vlastní kultury proti západní propagandě a zároveň utlumovalo kulturní styky s československými umělci. Ti ani státní orgány v Československu se o nápravu svého obrazu u severních sousedů příliš nesnažili, více jim záleželo na kulturních kontaktech se Spolkovou republikou, byť z rozdílných důvodů. Dlužno dodat, že naproti tomu v zahraniční politice stála Praha po celou dobu loajálně po boku Východního Berlína.

Konečně se dostáváme k původní otázce o významu kultury v mezinárodních vztazích. Autorka potvrzuje její roli coby svébytného a relevantního faktoru v mezinárodní politice, který nicméně „působí jako element do značné míry nevypočitatelný a z hlediska státní moci nespolehlivý“ (s. 160). Zvláště silně dokáže kulturní interakce v bilaterálních vztazích mezi státy působit v situacích, kdy klasická diplomacie nefunguje. Je jen logické, že se do velké míry uplatňuje mimo státní struktury, a k jejím největším výhodám patří to, že přináší dlouhodobý a trvalý přínos. Z příkladu kulturních vztahů mezi Československem a Spolkovou republikou vyplývá, že ačkoliv bohatá kulturní výměna vzala vpádem vojsk Varšavské smlouvy za své, kontakty a přátelství mezi jednotlivými umělci i běžnými občany obou států, nebo

i jen pověst, kterou si tito umělci prezentací svých děl v Západním Německu vybudovali, usnadnily mnohým z nich život a tvorbu v emigraci i v pozdějším období.

Ještě větší a dlouhodobější důsledky měly kulturní styky mezi Československem a Spolkovou republikou v šedesátých letech, které do značné míry podmiňovaly i tehdejší cestovní ruch a vzájemnou ekonomickou spolupráci, pro zvýšení informovanosti o sousední zemi a její mezinárodní prestiže. Především pak oboustranné kulturní styky vytvořily úrodnou půdu pro překonání předsudků a stereotypů vůči sousednímu státu, které byly na jedné straně živeny negativní zkušeností z minulosti nacistické okupace a štvavým antikapitalismem, a na straně druhé revizionismem sudetských Němců a antikomunistickou rétorikou. Izolaci, otevřenou nedůvěrou a vzájemné odsuzování, které se podařilo narušit díky mnohovrstevnatému dialogu na poli umění a kultury v šedesátých letech, se v následujících dvou dekadách už nepodařilo obnovit.

Svým jazykem je kniha velmi čtivá a formulačně precizní. Obsahově se drží snad až příliš striktně hlavní vyprávěcí linie jednotlivých kapitol, a vzhledem k množství informacemi nabitých poznámek pod čarou můžeme jen litovat, že některé z nich nebyly zapracovány přímo do textu – ať už proto, aby jej oživily biografickými detaily, nebo aby zdůraznily komplexní strukturu dané problematiky.

Tyto připomínky však nic nemění na skutečnosti, že se jedná o pozoruhodné dílo, které se zavděčí i čtenáři nesespecializovanému na česko-německé dějiny. Zuzana Lizcová ve své práci dokumentuje vývoj kulturní politiky ve dvou sousedních zemích, určuje její roli ve vzájemných zahraničněpolitických vztazích a sleduje rostoucí odlišnosti mezi oficiální strategií a dynamicky se rozvíjejícími aktivitami jednotlivců i kulturních institucí. Nabízí přitom řadu podnětů k přemýšlení o funkci, možnostech a limitech podpory či tolerance kulturních aktivit na poli vnitřní i mezinárodní politiky obecně. Především však neotřelým způsobem přibližuje československo-západoněmecké vztahy v šedesátých letech minulého století z pohledu státní reprezentace i společnosti v obou zemích a zachycuje proměnu vzájemného vnímání jejich občanů přes železnou oponu spočívající v tom, že se prostřednictvím aktivního zapojení do kulturní výměny z nenáviděných, obávaných, nebo přehlížených sousedů stávají obdivovatelé, kolegové přinášející novou inspiraci, nebo alespoň spolehliví obchodní partneři.

Recenze

Podoby socialistického konzumu

Květa Fremrová

BREN, Paulina – NEUBURGER, Mary (ed.): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. New York, Oxford University Press 2012, xvi + 413 stran, ISBN 978-0-19-982767-1.

Mezi autory této kolektivní práce, jejíž název by se dal přeložit jako *Rozbalený komunismus: Konzum ve východní Evropě za studené války*, najdeme historiky, antropology a sociology, ale i ekonomy či geografy, což dává sborníku interdisciplinární charakter. Již v předmluvě je řečeno, že se práce chce hlouběji zabývat spotřebou v zemích východního bloku a rozpracovat ji do mnohem širších aspektů, než jsou notoricky známé dlouhé fronty, do kterých se člověk postaví, aniž by věděl, co je k dostání na druhém konci – jistě to bude něco nedostatkového a potřebného, jinak by tu přece nestáli ostatní. Co jako střeoevropští čtenáři jistě oceníme, je fakt, že většina esejů se věnuje jednomu či více státům v „nepřehledné oblasti mezi Německem a Sovětským svazem“ (s. iv), kterým právě pro zmíněnou „nepřehlednost“ nebyla dosud příliš věnována pozornost, alespoň pokud jde o studia spotřebních politik a strategií.

Autoři zastávají přesvědčení, že jelikož byl v socialistických státech „trh“ provázaný s ostatními sférami života mnohem úžeji a komplexněji než na Západě, může právě studium zdejší spotřeby a nákupních zvyklostí nabídnout vhled do dosud zamlžených oblastí každodennosti ve východní Evropě. Zároveň předmluva důrazně

upozorňuje na to, že historii tohoto regionu není možné vykládat optikou západní konzumní mentality.

Eseje a statě v knize jsou členěny do několika částí, přičemž klíčem k řazení je spíše tematická souvislost než čas či místo, jimž se práce věnují. Vyskytují se zde tak oddíly věnované černému trhu, genderu, elitám a několika dalším fenoménům. Ve svém souhrnu kniha „pokrývá“ mnoho aspektů každodenního života za socialismu. Dozvíme se, jak lidé nakupovali, jedli, pili, kouřili, vařili či získávali nedostatkové zboží. V pozadí vzniku celého sborníku pak prosvítá snaha ukázat život za socialismu jako mozaiku rozmanitých barevných střípků, aby již nadále nebyl vnímán jako jednolitá nevýrazná šed.

Nyní však již konkrétněji k samotnému obsahu. V úvodu autoři stručně nastiňují historii socialistického konzumu. Zdůrazňují především to, že produkce, spotřeba a dostupnost všech druhů zboží byla formou ovládnutí společnosti. Zejména s nástupem Nikity Sergejeviče Chruščova a následujícími roky je spjat „obrat ke konzumu“, kdy do sebe komunistické režimy začínají opět zahrnovat řadu aspektů „buržoazní spotřeby“, tentokrát však v socialistickém převleku (s. viii). Vznikla tak jakási kombinace konzumních politik a socialismu, kdy bylo třeba neustále kormidlovat mezi hranicemi stanovenými ideologií a nutností uspokojit potřeby obyvatelstva, případně i ambicí těžit z toho politický kapitál. Spotřeba a (ne)dostupnost zboží mohly totiž nejen vyvolávat revolty a nepokoje, ale také naopak sloužit jako hojivá mast na potlačené (kontra)revoluce, jak tomu bylo například v Československu po nastolení takzvané normalizace.

Úvodní oddíl knihy se mi jeví jako nejzajímavější. Nese název „Život na vysoké noze“ (*Living Large*) a jsou v něm zařazeny eseje popisující život ekonomických elit ve vybraných socialistických státech. Prvním z nich je stať spolueditorky Pauliny Brenové „Tuzex a podnikavec“ (*Tuzex and the Hustler*); podobně jako ve své předchozí práci o zelináři a jeho televizi¹ zakládá autorka i tento text velkou měrou na interpretaci a analýze filmové produkce. Tentokrát jsou k ilustraci využity především popisy scén z filmu *Bony a klid*. Autorka přivádí čtenáře do specifického prostředí veškláků a dalších lidí, kteří na ně byli navázáni a těžili z jejich činnosti, a dosti přesvědčivě přitom argumentuje ve prospěch hypotézy, že jedním z hybatelů revoluce v roce 1989 byla snaha právě takovýchto „podnikavců“ legitimizovat svůj status. Kate Brownová v eseji „Zatraceně skutečná utopie: Plutoniová „uzavřená společenství“ v Sovětském svazu a ve Spojených státech“ (*Utopia Gone Terribly Right: Plutonium's "Gated Communities" in the Soviet Union and United States*) představuje elitní skupinu zcela jiného druhu. Jde o zaměstnance továren na plutonium, přičemž autorka vede paralelu mezi sovětskou továrnou Čeljabinsk-40 a obdobným zařízením Richland ve Spojených státech. V obou případech šlo o vysoce střežená místa, z důvodu utajení žili zaměstnanci továren i se svými rodinami přímo v městečku přiléhajícím k továrnímu komplexu a značně byl omezen jejich pohyb mimo

1 BREN, Paulina: *The Greengrocer and his TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*. Ithaca, Cornell University Press 2010 (v českém vydání: *Zelinář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha, Academia 2013).

vymezenou zónu, aby se zamezilo prozrazení průmyslového tajemství. Zároveň však příslušné orgány velmi pozorně pečovaly o naplnění všech potřeb těchto elitních občanů. Vznikly tak dvě „utopické“ society (v SSSR a v USA), jejichž členové byli ochotni vzdát se části svých práv, aby dosáhli uspokojení svých potřeb. Ukazuje se, že již sama prosperita místa měla natolik legitimizující moc, že v očích místních ospravedlňovala veškerá omezení, která byla podmínkou pro dosažení této prosperity. Mnozí obyvatelé města přitom měli představu, že žijí ve stejných podmínkách jako ostatní lidé po celé zemi. Pokud se někdo rozhodl z továrny a města odejít, většinou se po střetu s realitou „mimo utopii“ vracel zpět. Poslední stať v této části knihy „Nůž ve vodě“ (*Knife in the Water*) Kacpera Pobłockého se věnuje možnostem elit v přístupu k nedostatkové surovině – nezávadné vodě – v průmyslovém městě Lodž; jak název napovídá, i zde je pro ilustraci využito filmu, tentokrát jde o stejnojmenný snímek Romana Polanského.

V části s názvem „Kontrola kvality“ (*Quality Control*) jsou zařazeny texty pojednávající o úrovni a kvalitě různých produktů vyrobených v socialistických zemích. Jednotlivým prvkem je zde snaha vyvrátit představu, že za socialismu bylo veškeré zboží špatnou a nekvalitní kopií obdobného sortimentu ze Západu. Tak vyznívá příspěvek „Chuť kouře“ (*The Taste of Smoke*) druhé spolueditorky Mary Neuburgerové, která pojednává o produkci tabákových výrobků v Bulharsku. Kuřivo bylo jedním z tahounů bulharské ekonomiky, a tak se kladl velký důraz na jeho kvalitu. Zároveň byly do výroby zapojeny i různé kapitalistické formy a principy, neustále se hledaly nové možnosti, prováděly se výzkumy preferencí, zkoušely se nové vůně i příchutě tabáku. Bulharští obchodníci byli ochotni nechat si poradit i od západních odborníků, aby byly výrobky prodejné i v západní Evropě a ve Spojených státech, zároveň však trvali na tom, aby si výsledek zachoval něco ze svého „orientálního“ charakteru. Patrick Hyder Patterson v článku s názvem „Riskantní podnikání“ (*Risky Business*) píše o obchodních domech (především v Jugoslávii, NDR a Maďarsku) a jejich organizaci, zaměřené na maximalizaci prodeje, o zacílení reklamy na ženy a řadě marketingových strategií převzatých ze Západu a přizpůsobených realitě socialismu. Práce Rossitzky Guentchevové „Materiální harmonie“ (*Material Harmony*) popisuje systém kontroly kvality výrobků v socialistickém Bulharsku, která měla brát v potaz jejich estetické hodnoty, design, styl i poptávku.

Třetí oddíl „Kuchyňské řeči“ (*Kitchen Talk*) je věnován socialistickému jídlu a pití. Státy východní Evropy cítily povinnost zásobit své občany základními potravinami za téměř nicotné ceny, což zapadalo do jejich ideologie, a navíc sloužilo jako legitimizační strategie. Bez ohledu na specifika jednotlivých zemí najdeme ve všech jednu konstantu – klíčovou roli žen při nákupu, zprostředkování, přípravě a spotřebě jídla i nápojů, stejně jako dalších potřeb pro domácnost. Zřejmě nepřekvapí, že přes proklamovanou rovnost všech tlačily komunistické režimy ženy do pozice, kdy musely přijmout břemeno dvojí práce v domácnosti a v zaměstnání. Eseje zahrnuté v této části však především ukazují, jak tyto režimy popíraly svou vlastní rétoriku rovnosti, když na ženy cílily reklamy na všechny druhy produktů pro domácnost, kuchařské knihy a podobně. Wendy Bracewellová ve stati „Jídlo v Jugoslávii“ (*Eating Up Yugoslavia*) metodologicky staví na analýze kuchařských knih, receptů a televizních

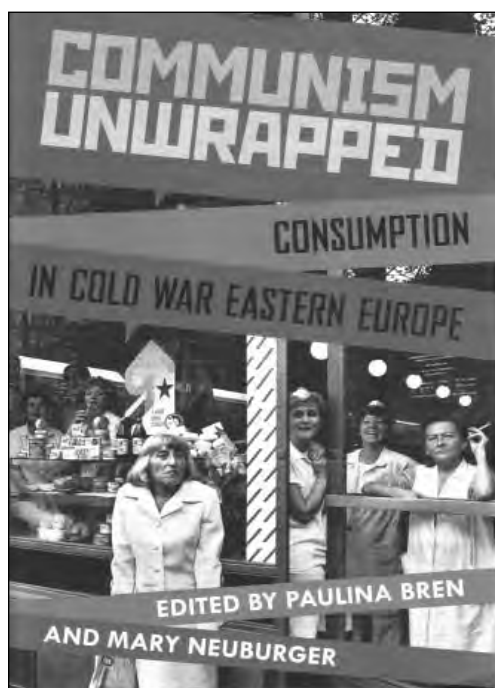
programů o vaření, esej Katherine Penceové „Důvody k nespokojenosti?“ (*Grounds for Discontent?*) mapuje na příkladu Východních Němců rozličné strategie, kterak se dostat ke kvalitní kávě, a práce Jill Massinové „Od černého kaviáru k černým hodinám“ (*From Black Caviar to Blackouts*) popisuje konzumní politiku v Ceaușeskově Rumunsku, a především důsledky zavedení přidělového systému v osmdesátých letech pro životní styl zejména ženské části populace.

Část čtvrtá s názvem „Na trh, na trh...“ (*To Market, to Market...*) se zabývá způsoby neformální výměny zboží a služeb v socialistických státech. Z příspěvků je zřejmé, že škála různých forem, jichž mohla tato výměna nabývat, byla ve východoevropských zemích mnohem rozmanitější a komplexnější než na Západě. Tři eseje této části ukazují, kterak pro získání kýžené komodity nebylo ani tak důležité dojit na trh nebo do obchodu jako spíš zapojit se do širokého přediva černého a šedého trhu. Článek „Socialistické zúčtovací středisko“ (*The Socialist Clearinghouse*) se zabývá nelegálním prodejem alkoholu v Rumunsku, jakož i rolí, kterou hrálo popíjení alkoholu při společenských událostech, budování sociálních vazeb a uzavírání obchodů. Stať „Mimořádná kariéra pana Feketevágó“ (*The Extraordinary Career of Feketevágó Úr*) líčí formy maďarského černého podnikání sahající od krádeží dřeva po ilegální porážky dobytka a prodej masa; jde o jednu z mála prací ve sborníku, která časově spadá ještě do padesátých let minulého století. Esej „V blízkosti domova“ (*Keeping It Close to Home*, věnovaný hojnosti i nedostatku v Polsku, je naopak zajímavý tím, že zasahuje i do období po roce 1989.

Poslední část nazvaná „Konstruktivní kritika“ (*Constructive Criticism*) se soustředí na kritiku konzumního chování ze strany komunistických režimů. Formálně sice mířila na státní politiku, v poslední instanci však sváděla vinu na občany. V úvodní pasáži tohoto oddílu dávají autoři za příklad situaci, kdy v rozhlasovém vysílání byla uvedena informace, že si lidé před Vánoci stěžují na nedostatek zboží v obchodech (a tedy nepřímou i na režimem nevládnutou výrobu a zásobování). Vzápětí však reportáž změnila tón a posluchači se mohli dozvědět, že za nedostatek mohou právě ti, kteří místo práce v továrnách vyrazili na předvánoční nákupy. Tento blok sestává z příspěvku Tamase Dombose a Leny Pellandini-Simanyiové „Děti, auta, nebo kešu?“ (*Kids, Cars or Cashews?*) o takzvané konstruktivní kritice konzumu v Maďarsku a o zdejších debatách o životním stylu obecně, statě Brigitte Le Normandové „Stavba, kterou stvořil socialismus“ (*The House That Socialism Build*) o bytové politice v Jugoslávii a eseje Marka Keck-Szjabela „Nákup po celém bloku“ (*Shop Around the Bloc*), věnovaného přeshraničním cestám za nákupy mezi jednotlivými státy východního bloku. Lidé si tak doplňovali zdroje, jelikož co bylo nedostatkovým zbožím například v Německé demokratické republice, mohlo být v Polsku běžně k dostání, a naopak.

Závěrem nezbyvá než knihu vřele doporučit i českému čtenáři. Je přístupná pro laiky nepřilíš obeznámené s probíranou tematikou, na své si ale jistě přijde i odborník. Příspěvky jsou psané vesměs přístupným a čtivým jazykem. Jelikož řada autorů pochází z anglofonního prostředí, uplatňuje přirozeně pohled zvenčí, díky němuž můžeme získat jinou perspektivu pohledu na nedávnou minulost, kterou jsme v mnoha ohledech sdíleli s dalšími zeměmi východního bloku. Zejména pamětník

sledovaného období a popisovaných situací tak může nabýt zvláštního dojmu, když se v práci zahraničních badatelů dočítá o své prožité každodennosti, viděné ale ze zcela jiného úhlu, odlišnou optikou, a snad proto i vedoucí k jiným závěrům. To však jistě není na škodu, pro historickou vědu mohou být různé perspektivy záběru na určitý výsek reality naopak jen přínosem. Jedinou drobností, kterou by snad publikaci bylo možné vytknout, je lehce zavádějící název. Alespoň ve mně napoprvé evokoval představu, že kniha bude zahrnovat rovnoměrně celé období existence východního bloku od konce čtyřicátých let až do konce let osmdesátých. Skutečnost je však trochu jiná a těžiště knihy je situováno do období šedesátých až osmdesátých let.

Recenze

Konfliktní cesty africké nezávislosti

Jan Dvořáček

ZÁHOŘÍK, Jan: *Ohniska napětí v postkoloniální Africe*. Praha, Karolinum 2012, 276 stran, ISBN 978-80-246-1961-3.

Kniha Jana Záhoříka představuje další významnou stopu současné české afrikanistiky, jež usiluje o návrat mezi elitní skupinu tuzemských společenskovedních disciplín. Tento obor stál po jistou dobu v ústraní, což bylo způsobeno několika faktory. Za ten nejvýznamnější považují skutečnost, že dřívější československá afrikanistika těžila z otevřených sympatií celého komunistického bloku k zemím takzvaného třetího světa, což se v praxi projevovalo bohatou akademickou činností, která však přitom nebyla z principu limitována ideologickými hledisky, jako tomu bylo v případě jiných oborů s dehonestujícím označením „buržoazní pavěda“. Afrikanistika tak vstoupila do polistopadové éry s nepříliš vhodným „lustračním osvědčením“, které přispělo k jejímu dočasnému útlumu, i přes značné úsilí několika renomovaných afrikanistů starší generace. Rovněž způsob a metodika práce potřebovaly po roce 1989 razantní proměnu, obnášející především intenzivní spolupráci s obcí zahraničních afrikanistů prostřednictvím konferencí, stáží a výzkumů v renomovaných centrech afrických studií. Celý proces rekonstrukce české afrikanistiky vyžaduje několikaleté úsilí mladší generace vědců, kteří se musí vypořádat s dědictvím dřívějších dob, aby tak povznesli obor, jenž má v naší zemi velmi bohatou tradici, navazující na období slavné československé orientalistiky z éry první republiky.

Jan Záhorský patří mezi hlavní představitele mladší generace afrikanistů. Předkládaná monografie tvoří nedílnou součást pestře komponované mozaiky autorovy bohaté publikační činnosti, zaměřující se na problémy dlouhodobě opomíjeného kontinentu, jenž je ve své postkoloniální éře zmítán celou řadou různých konfliktů. Jan Záhorský se především na základě studia pozoruhodného množství zahraniční literatury snaží o deskripci těchto konfliktů, pojednává o jejich genezi a v rámci společenskovedních kritérií usiluje o jejich zařazení. Jak autor sám v úvodu naznačuje, nad Afrikou se stále vznáší stín marginalizace, což je primárně způsobeno stylem prezentace západních médií, jež jsou tak přímo zodpovědná za šíření zjednodušujících stereotypů o černém kontinentu. Výchozím bodem práce je složité období dekolonizace, jejímž vyústěním byla s napětím očekávaná (ne)závislost afrických států, nad kterou se vznáší tolik otazníků.

První ze tří základních tematických kapitol knihy je metodologickým a terminologickým exkurzem do problematiky postkoloniální Afriky. Autor zde čtenáře seznamuje se základními pojmy zejména antropologického, ale v mnoha ohledech i politologického diskurzu, jako jsou etnicita a identita, hranice a teritorialita či fenomén občanství. Druhá část knihy podává historický přehled od koloniální éry a jejího dědictví po získání nezávislosti a s ní související výzvy nových vlád, jejichž charakter vládnutí začal být po právu označován jako neopatrimoniální. Počátky dekolonizace Afriky se časově kryjí s obdobím studené války, která měla na černém kontinentu natolik citelné dopady, až z něj učinily jakousi „laboratoř“ konfliktu supervelmocí. Secese koloniálních velmocí a kontext studené války odstartovaly éru, která Africe staví do cesty jednu z největších výzev současného rozvojového světa – globalizaci. Třetí část knihy pak analyzuje příčiny a souvislosti konfliktů v postkoloniální Africe, pojednává o nacionalistických, secesionistických a separatistických hnutích, seznamuje s fenoménem sociální a regionální marginalizace a s konflikty, jejichž pozadí tvoří soupeření o přírodní zdroje.

Z metodologického hlediska je Záhorskýho práce postavena na dvou základních předpokladech. Na jedné straně se jedná o *krizi státu a vládnutí*, na druhé straně o *krizi identity*. V prvním případě autor konstatuje, že pod krizi státu a vládnutí patří nejen „absence“ státu jako takového, ale zároveň i jeho „všudypřítomnost“. Krize identity úzce souvisí s krizí státu, může se ale projevat i existencí silných národních identit uvnitř jednotlivých států (s. 15). Tyto dva faktory jsou příčinou silné kriminalizace státu, která se projevuje mnoha protiprávními aktivitami, počínaje obchodem s lidmi, drogami či zbraněmi přes pirátství, korupci nebo ilegální vývoz nerostného bohatství po zneužívání ozbrojených sil a podobně. Jedním z nejvýznamnějších problémů současné Afriky je manipulace se zákony o občanství (Rwanda, Burundi) nebo upírání občanství lidem, kteří nesplňují právní kritérium *ius sanguinis* (Sierra Leone, Malawi). Důsledkem je omezení svobodného žití pro celou řadu afrických minorit – v praxi to znamená nemožnost účastnit se voleb, studovat, pohybovat se z místa na místo, žádat o zaměstnání, požívat zdravotní péče a tak dále. Autor na několika místech upozorňuje na skutečnost, že omezování svobod v postkoloniální Africe je jakýmsi volným pokračováním bezpráví vykonávaného v dobách kolonialismu, jen došlo ke změně v obsazení hlavních rolí. K postupnému

uvolňování restriktivních opatření omezujících osobní svobody jednotlivce docházelo pouze ze strany liberálnějších koloniálních správ a zpravidla až po roce 1945. Výčet bezpráví v současné Africe se začal pod vlivem médií a literární nadprodukce jevit jako otrepané klišé, na které intelektuální kruhy reagují se stále větší mírou povrchního (ne)zájmu. Autor důmyslně přibližuje všechny tyto aspekty prostřednictvím mezních životních zkušeností řady osob, které se ocitly ve sledovaných konfliktních oblastech a s nimiž měl sám možnost setkat se v „terénu“.

Jan Záhořík svůj výklad propojil sérií dílčích případových studií, které mu slouží jako vhodný nástroj pro ilustraci probíraných témat. Pozornost zaměřil hned na několik oblastí, které jsou v posledních letech skutečnými ohnisky napětí. Svou výpravu po těchto epicentrech začíná v Súdánu, kde vývoj dlouholeté občanské války nakonec vyústil ve vznik nejmladšího afrického státu – Jižního Súdánu. Autor se přitom snaží upozornit na fakt, že tradiční vnímání tohoto konfliktu v polaritě mezi arabsko-islámským severem a křesťansko-animistickým jihem zdaleka nevystiňuje pravou podstatu trvalého sporu. Jinou dimenzi soudobých dějin Súdánu představuje válka v Dárfúru, kterou odstartoval v roce 2003 tvrdý útok vládních arabských milic proti dvěma povstaleckým skupinám na západě země. Konflikt nechvalně proslul masivním porušováním lidských práv, které mělo za následek několik desítek tisíc lidských životů. Autor neváhá otevřít ani problematickou otázku exploatace a následné distribuce ropy jako hlavního zdroje soudánské ekonomiky.

V další části monografie Záhořík přesouvá svou pozornost na takzvaný region Velkých jezer, kde se odehrály největší africké genocidy novodobých dějin (Rwanda, Burundi). Pokládá si otázku, proč došlo k těmto ohromným masakrům v zemích s relativně homogenní populací, a zároveň hledá souvislosti mezi občanskými válkami v obou zemích. Jako velmi zajímavé se jeví srovnání pozic Hutuů a Tutsiů v době koloniální správy a po zisku nezávislosti. Stranou autorova zájmu nezůstala ani dnešní Demokratická republika Kongo (dříve Zair). Krátká kapitola nejprve přibližuje příčiny rozkladu Mobutuova diktátorského režimu a poté upozorňuje na nedemokratické paralely s vládou Laurenta Kabily, který přicházel s příslibem pozitivních změn, nicméně již během několika týdnů v úřadu stačil omezit svobodu slova a zrušit právo na svobodné shromažďování (s. 133).

Oblast západní Afriky a Guinejského zálivu provází rovněž pověst regionu s doutnajícími ohnisky napětí. Senegal se v kontextu zemí bývalé francouzské Afriky pyšní relativní politickou stabilitou, nicméně situaci zde výrazně zostřuje separatistický konflikt v jižní části země, pramenící v odlišné etnické identitě na severu dominujících Wolofů a v Casamance převažujících Diolů, Fulbů a Malinké. Etnickou pestrost Senegalu zároveň umocňuje náboženské hledisko, které rozděluje zemi na muslimský sever a multireligiózní jih s převládajícím křesťanstvím a animismem. Současnou západní Afrikou vedle toho hýbe vytrvalý boj Tuaregů za sebeurčení, přičemž nejcitelnější rány dopadají na Mali a Niger. Světová veřejnost byla v devadesátých letech šokována zprávami o nesmírné brutalitě a bezprecedentním využívání dětských vojáků během občanských válek v Libérii a Sierra Leone. Do obou těchto konfliktů aktivně zasáhl nechvalně proslulý africký *warlord* Charles Taylor, jenž

byl v roce 2012 odsouzen Mezinárodním soudním tribunálem v Haagu na padesát let za mřížce za válečné zločiny a zločiny proti lidskosti.

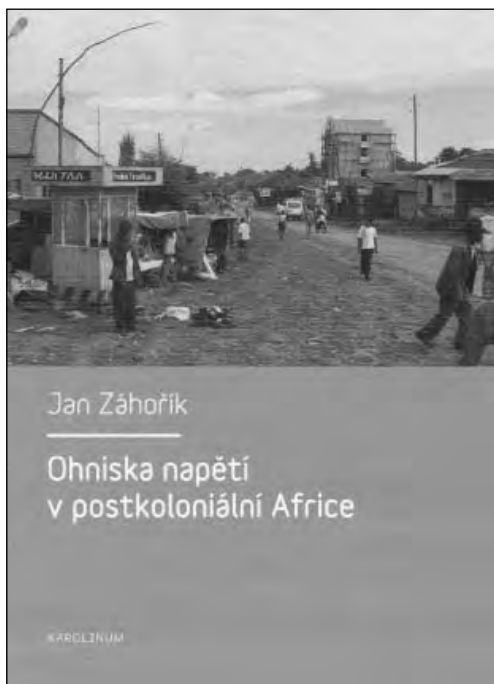
Specifickou část knihy tvoří případová studie věnovaná Etiopii, která sehrála v dějinách Afriky unikátní úlohu. Autor se zde snaží na základě několika provedených terénních výzkumů upozornit především na problematiku oromského nacionalismu. Oromia je největší a nejbohatší region Etiopie. Boj tamní populace za sebeurčení je tedy třeba vnímat i z širší perspektivy (kontrola nakládání s přírodním bohatstvím), ačkoliv řada představitelů oromské diaspory akcentuje především silnou centralizaci státu na všech úrovních, která je v rozporu s proklamací takzvaného etnického federalismu, zakotveného v ústavě z roku 1994. Etiopie je v otázkách soužití etnik velmi rozporuplnou zemí s celou řadou nejen lokálních konfliktů (Gambella, Ogaden, údolí řeky Woito), ale i konfliktů vedených v nedávné době za hranicemi státu (Somálsko, Eritrea).

V textu čtenář narazí na několik otazníků, na které autor ani s pomocí další odborné literatury nenachází odpověď. Vyskytují se zde i nečetné nejasnosti nebo nepřesnosti. Etymologický vývoj slova „kolonialismus“ by jistě zasloužil větší pozornost, neboť citovaný zdroj není v tomto ohledu nejlepším vodítkem (s. 14). Je sice obecně známo, že Etiopie podlehla v roce 1923 nátlaku Společnosti národů a formálně zrušila obchod s otroky (s. 212). Nicméně o otrockých praktikách jako takových máme z této země seriózní informace ještě po druhé světové válce, a to zásluhou v zemi žijících Čechoslováků. Není pravdou, že Addis Abeba i Mogadišo se až do druhé poloviny osmdesátých let těšily z podpory Moskvy, „respektive Washingtonu“ (s. 180). Somálsko-sovětskému přátelství učinila přítrž sovětská materiální podpora etiopské vládě během ogadenské války. To byl hlavní důvod, který přivedl somálského prezidenta Siada Barrého k orientaci na Spojené státy. Etiopie pak těžila z pevných vazeb s USA za císařství, avšak po jeho svržení a nastolení marxistického režimu tyto styky přirozeně ochladly. Absence černého kontinentu v Huntingtonově slavném díle *Střet civilizací* nemá podle mého názoru s přezíravým postojem Evropanů vůči Africe nic společného (s. 58). Systémy jedné politické strany se rozšířily převážně ve frankofonních zemích Afriky, nevyjímaje Senegal, kde nechal v roce 1966 prezident-filozof Léopold Sédar Senghor zrušit všechny opoziční strany (s. 43).

Záhoříkova práce je založena především na studiu zahraniční literatury a vlastních terénních výzkumech autora. Její mezioborový charakter významně posiluje využití tištěných pramenů mnoha mezinárodních organizací – Organizace spojených národů, Mezinárodní krizové skupiny, Světové banky, Human Rights Watch či Africké unie. Kromě toho ji obohacují poznatky z několika zajímavých interview, zpráv denního tisku, rozhlasových zpráv BBC a z dokumentárních filmů. V porovnání s odbornou produkcí renomovaných zahraničních pracovišť zabývajících se postkoloniální otázkou se Záhoříkova práce liší tím, že neklade primární důraz na metodologii. Tento aspekt bývá často předmětem kritiky, leč v tomto případě se ukazuje jako příznivý, neboť výklad tím získává na živosti.

Celkově lze monografii Jana Záhoříka hodnotit jako velmi přínosnou, neboť je z ní dobře patrné, že není určena pro několik „vyvolených“ akademiků, ale snaží

se citlivým způsobem zprostředkovat komplexní problematiku politicky a kulturně odlišného světa Afriky širšímu okruhu zájemců. Pro zdejší společenskovědní kruhy je pak tato kniha výzvou k tolik potřebné konfrontaci různorodých náhledů a názorů, jež by měla potvrdit rostoucí zájem o problematiku černého kontinentu u nás.

Recenze

O české politice, evropských perspektivách a globálních problémech

Vlastimil Hála

Na cestě k Evropské sociální unii: Rozhovor Marka Hrubce s Vladimírem Špidlou. Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2012, 148 stran, ISBN 978-80-7419-116-9.

Téma Evropské unie, jejích perspektiv i oprávněnosti takového řešení evropské integrace bylo vždy politicky kontroverzní, což ještě vyostřila globální finanční a potažmo ekonomická krize. Perspektiva, v níž jsou problémy tematizovány, může být velice různá; jedna z politicky podstatných je dána sociálnědemokratickým východiskem, jež – při různosti akcentů – sdílí oba diskutující v této knize. Tazatelem je Marek Hrubec, ředitel Centra globálních studií, jež je společným pracovištěm Filosofického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i. a Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Tázaného Vladimíra Špidlu, bývalého předsedu české vlády a komisaře Evropské unie pro zaměstnanost, sociální záležitosti a rovné příležitosti, jistě není třeba podrobněji představovat. Oba diskutující mají velmi příbuzná stanoviska k probíraným problémům, ovšem lze mezi nimi zaznamenat i diference v politicky relevantních postojích: Špidla je relativně pravicovější, přijímá současný globální kapitalismus jako jedinou reálně se naskýtající, byť zdaleka ne ideální základnu sociálních transformací, zatímco relativně levicovější Hrubec vystavuje problematizujícímu dotazování i samu tuto základnu. Oba diskutující se ovšem shodují ve velmi kritickém vztahu k neoliberalismu.

Projevuje se to už v první části knihy, nazvané „Cesty evropského sjednocování“; Špidla nevidí perspektivní cestu k sociálně pozitivní transformaci Evropské unie v úsilí o radikální překonání kapitalismu jako systému ve smyslu sociálně-ekonomické formace, nýbrž v usilování o jeho *strukturální změnu* (s. 29). Tuto krizi je tudíž třeba překonat v rámci kapitalistické tržní ekonomiky, jež má v současné době stále globálnější ráz. Špidla vychází ze současného kapitalismu jako daného východiska. Základní mezí je podle něj – a zde s ním Hrubec souhlasí – neoliberální struktura kapitalismu, která postupně nahradila sociální stát a v současné době se vyčerpala. Jelikož ekonomika má dnes transnacionální ráz, také sociální politika, která bude její krizi řešit, musí být transnacionální, respektive – jak říká Hrubec – „supranacionální“ (s. 29 n.). Konkretizací této myšlenky se pak zabývají účastníci dialogu v dalších kapitolách.

Také už v první části zaujímá Špidla jednu ze svých základních ideově-politických pozic, kterou pak prezentuje v celé publikaci, totiž vymezení českých zemí jako oblasti náležící do „západoevropského kulturního okruhu“. To je spjato se Špidlovým distancovaným vztahem zejména k Rusku, tedy „Východu“ (s. 14, 33 n.). Už tento aspekt napovídá, že tázaný je při vší kritičnosti vůči některým negativním procesům v Evropské unii v zásadě solidární vůči tomu, co je možno označit jako hodnotový profil tohoto kulturně-civilizačního společenství, což má i politickou dimenzi.

V následující kapitole „Vztahy Evropy s dalšími oblastmi světa“ rozvíjí Vladimír Špidla dále svou preferenci evropského sociálního modelu – jakkoli korodujícího vinou globální finanční a ekonomické krize – před modely jinými; považuje ho stále za životaschopnější než model neoliberalismu. V kritickém vztahu vůči neoliberalismu se Hrubec se Špidlou shodují, ostřejší postoj tazatele se však projevuje i v tom, že poukazuje na další aspekt současné globální krize: odstraňování demokracie. Marek Hrubec též rozlišuje mezi neoliberalismem a konzervativismem, jemuž přiznává (zřejmě i jako stoupenec komunitarismu) orientaci k tradičním hodnotovým vzorcům majícím platnost i v rámci jiných morálně-politických konceptů (s. 47).

Oba účastníci dialogu přinášejí do domácího povědomí také některé obecněji neznámé, respektive málo známé informace „odjinud“, zvláště z prostředí Jižní Ameriky. Příkladem může být reflexe participativního rozpočtu v některých jihoamerických zemích, kde občané měst sami rozhodují o vynaložení části finančních prostředků svého města, což oba diskutující kvitují pozitivně (s. 55). Právě v této participaci na lokální úrovni spatřuje zvláště Marek Hrubec, který teorii uznání a participace v rámci morální a politické filozofie rozvíjí i teoreticky,¹ jednu z cest k překonání neoliberálního modelu.

Rozdílnost ve vidění problémů u obou diskutérů se projevuje zvláště tam, kde Hrubec akcentuje především normativní východiska a vyjadřuje svou důvěru v globální řešení, zatímco Špidla prozrazuje střízlivý realismus a oceňuje i řešení dílčí. Tak to mezi nimi zajiskří v debatě o Deklaraci tisíciletí, rezoluci OSN zaměřené zvláště na vymýcení hladu a omezení úmrtnosti. Právě toto omezení je pro tazatele příliš

1 Nejobsáhleji viz HRUBEC, Marek: *Od zneuznání ke spravedlnosti: Kritická teorie globální společnosti a politiky*. Praha, Filosofia 2011.

„malým úsilím“, které může přinést jen „malé výsledky“, zatímco Špidla rezoluci vítá – právě pro to „alespoň“ částečné řešení (s. 59).

Každý člověk má samozřejmě kromě racionálně formulovaných názorů i své osobní sympatie a averze; už jsme viděli, že Špidla *de facto* vyloučil Rusko ze západního kulturního okruhu. Také v této kapitole má vůči onomu makroregionu zjevnou averzi: Rusko je mu jen středně významnou zemí, méně než například Brazílie, zemí, jež svou pozici v Organizaci spojených národů, a zvláště v Radě bezpečnosti, zastává jen díky svému vojenskému potenciálu, podobně jako „kvazivítěz“ druhé světové války Francie (s. 61 a 89).

Zatímco vůči Rusku zaujímá Špidla pozici blížící se občas domácímu mediálnímu mainstreamu, ve vztahu k islámskému světu zastává – stejně jako Hrubec – stanovisko odporující Huntingtonovu „střetu civilizací“. Vyjadřuje je až vyostřeně v tom smyslu, že dojde-li k osudnému konfliktu mezi euroamerickým světem a světem islámským, budeme to „my“, kdo bude vinen spáchanou genocidou (64 n.).

Určitá diference mezi oběma diskutujícími se projevuje i v přístupu k bombardovacím aktivitám Spojených států a jejich spojenců; zatímco Špidla má pro tuto politiku přece jen jisté, spíše „pragmatické“ porozumění, Hrubec ji přímo odmítá a dotírá na Špidlu otázkami po jejich zdůvodnění, až ho „donutí“ k označení vojenských zásahů jako „cynické záležitosti“ (s. 70 n.). Že k překonání napětí s islámským světem je potřebný zejména Hrubcem akcentovaný dialog, na tom se oba diskutéři shodují. Trochu ovšem zarazí Špidlovo téměř jednoznačně pozitivní hodnocení v zásadě sekularizovaného Turecka, jako by tento evropský politik zapomněl na dlouhodobé drastické porušování politických práv kurdské menšiny.

Z dalších makroregionů se diskutující věnují zvláště Číně. Shodují se v tom, že by bylo žádoucí pokračovat v postupné implementaci standardů běžných v Evropské unii v sociální oblasti do čínských poměrů, ale i v tom, že je třeba počítat s mezi tohoto úsilí v pragmatických aspektech ekonomických vztahů s tímto makroregionem a že v politickém tlaku na zlepšení v oblasti lidských práv – občanských, sociálních, politických i ekonomických – je třeba brát v úvahu i kulturně-civilizační vývojovou odlišnost.

V třetí části rozhovoru, nazvané „Hledání globálního uspořádání“, oba diskutující vyjadřují obecně pocítovanou potřebu reformy Organizace spojených národů, tak aby se odpoutala od východiska svého založení, jímž byl výsledek druhé světové války. I zde se projevují různé akcenty obou účastníků debaty; zatímco Špidla poukazuje na „inkonzistenci váhy a vlivu“, zvláště na zakonzervované privilegované postavení přezbrojených a díky tomu vlivově přeceněných účastníků Ruska a Francie, pro Hrubce je hlavním nedostatkem OSN to, že je založena „intergovernmentálně“. Ve smyslu kosmopolitního participačního práva občanů by podle něj bylo třeba ustavit globální parlament, jehož legitimita by nebyla odvozena od legitimacy států a jejich vlád (s. 89–91).

Na tato stanoviska navazuje „antidiskriminační“ debata, v níž oba aktéři s poukazem na nutnost kultivování civilizace vyzdvihují právo na důstojný život pro každou bytost, jež nesmí být odvozováno od jejího postavení v nějakém širším systému (s. 105 n.). Vyslovují se rovněž proti redukcionismu lidských práv na práva

občanská a politická a proti zanedbávání práv ekonomických (s. 105 n.). V souvislosti s problémem globální chudoby speciálně podtrhují práva feministická; vřdyt sedmdesát procent globálně chudých tvoří ženy. Oba diskutéři se celkově shodují na prospěšném vlivu „pozitivní diskriminace“ v této oblasti nejen pro zlepšení postavení žen ve společnosti, ale i z hlediska ekonomického (mluví například o účasti žen ve vedení podniků).

Spíše obecně jsou zmíněna i práva zvířat a práva environmentálního typu. Špidla ani Hrubec zde nerozvíjejí problematiku speciálně ekologického typu, jako je střet mezi antropocentrismem a biocentrismem. Tradičně střízlivě a prakticky uvažující Špidla přiznává do určité míry práva analogická právům lidským především primátům; stanoviska hlubinně ekologická či vycházející z biocentrického egalitarismu by mu byla beze vší pochybnosti cizí (s. 106 n.).

Širší pozornost může nejspíš přitáhnout kapitola závěrečná, nazvaná „České přístupy a osobnosti evropské integrace“. Zajímavé je Špidlovo „rozdělení“ obyvatelstva naší země na „kočovníky“ a „usedlé“, jež je charakterizováno částečně, ale zdaleka nejen věkem (s. 112). Velkou roli zde hraje mimo jiné i místo narození, a především sociální zázemí.

Při charakteristice politických stran diskutéři poukazují na základě sociologických výzkumů na známý paradox v evropských preferencích u obou (tehdy) nejsilnějších českých stran: zatímco vedení sociální demokracie je orientováno silně proevropsky, mezi členstvem je tato orientace vcelku slabá, a u Občanské demokratické strany je tomu právě naopak (s. 141 n.).

V hodnocení politických osobností vycházejí bez problémů klíčoví zahraniční protagonisté Evropské unie, především bývalý západoněmecký kancléř Helmut Schmidt a předseda Evropské komise José Manuel Baroso. Naproti tomu pohled na aktéry české politiky je pochopitelně více ovlivněn osobními ideově-politickými náklonnostmi a antipatiemi (což se netýká jen obou diskutérů, ale jistě i recenzenta jejich knižního rozhovoru).

Čeští politici jsou hodnoceni hlavně (ale ne výlučně) podle jejich vztahu k evropskému integračnímu procesu. Nepřekvapí proto kritické posouzení Edvarda Beneše, právě kvůli jeho nepochopení změněných podmínek po druhé světové válce a snahám o jakousi reprízu versailleského míru vůči poraženému Německu, jehož postupné začleňování do rodících se evropských struktur si nedovedl představit (s. 129).

Ze současných českých politiků Špidla pozitivně hodnotí zejména Daniela Kroupu a Petra Pitharta, kteří zastávají ideje univerzálních lidských práv. Může tu vyvstat ale například otázka, zda limitem není jejich elitářství; u Pitharta teoretické (promlouvající třeba ze stránek „Podivena“)² a u Kroupy praktické (odmítání referenda). Z levé části politického spektra se dostává obdobného ocenění „eurokomunistům“ Miloslavu Ransdorfovi a Jiřímu Dolejšovi (s. 117 n. a 125), zatímco u sociální demokracie se předpokládá proevropský postoj takřka automaticky.

2 PODIVEN: *Češi v dějinách nové doby: Pokus o zrcadlo*. Praha, Rozmluvy 1991. Kolektivní pseudonym „Podiven“ je označením autorské trojice Petr Pithart, Petr Přihoda a Milan Otáhal.

Pokud jde o Václava Havla, jeho zásluha na domácím demokratickém vývoji je pro oba účastníky právě tak bez diskuse jako vstřícnost jeho politiky vůči (západo)-evropským strukturám, tedy i Evropské unii. Jinak je ale k jeho politickému profilu zjevně kritičtější Marek Hrubec. Připomíná nejen Havlovu bezpodmínečnou podporu Bushovým bombardovacím aktivitám, ale konstatuje i exprezidentovo postupné posouvání směrem k neokonzervativismu; takový kritický pohled – dodávám – není v levicovém prostředí vůbec obvyklý; realitu totiž zakrývá často přikrašlující iluze (s. 127 n.). Zde bych jen poznamenal, že u Václava Havla asi lze sotva nalézt kompaktní systém politických názorů, spíše je namístě mluvit o apriorním proamerikanismu (podporu Bushovy politiky vystřídala podpora politiky Obamy). Silné ekologické akcenty u pozdního Havla by jednoznačnou orientaci k neokonzervativismu asi také nepotvrzovaly. Posun doprava a nárůst stále radikálnější antikomunistických tendencí jsou u Havla ovšem nepochybné.

Jak bylo lze očekávat, negativně ve vztahu k domácí i zahraniční politice (zvláště pak vůči Evropské unii) již tradičně vychází Václav Klaus. Nejenže je Špidlou označen za „největšího utlačovatele českého proletariátu“ (s. 118 n.), ale Hrubcem je charakterizován i jako politik odmítající samotnou koncepci lidských práv v jejich univerzální platnosti (s. 122–124). U Klause však narazíme – a to je velká obtíž při interpretaci jeho názorů – na různé, i protiřečící si výroky. Sám bych tento problém formuloval spíše tak, že Klaus uznává jen schematický univerzalismus lidských práv v liberálním smyslu a odmítá jejich konkrétní specifické artikulace (akcentované například ve feminismu, problematice menšinových práv a podobně). K dobru není Klausovi přičteno ani to, co by z levicového stanoviska mohlo vzbuzovat sympatie, tedy obezřetný až distancovaný přístup k uvedeným vojenským aktivitám Spojených států a jejich spojenců nebo kritika mediálního zjednodušování a manipulace v případě závažných politických konfliktů („arabské jaro“, gruzínsko-osetský konflikt a další).

Miloš Zeman je myslím případně označen za pragmatického politika, který nemá příliš „ideově stanovené meze“ (jak říká Špidla, s. 125), je proevropsky zaměřen, ovšem v rámci svého pragmatismu se vyznačuje i oportunistickými rysy. Příkladem je tu Špidlovi Zemanova ochota podpořit i akce, s nimiž vnitřně nesouhlasí, respektive jež nejsou v jeho politické linii, jako například bombardování Jugoslávie (s. 126). Vzhledem k napětí v sociální demokracii, jehož protagonisty byli v minulosti právě Špidla a Zeman, je hodnocení dotazovaného vůči Zemanovi vcelku vstřícné.

Knížní rozhovor Marka Hrubce s Vladimírem Špidlou může vyvolat řadu otázek, námitek i nesouhlasných stanovisek; v tomto smyslu jde nepochybně o publikaci podnětnou. Na hlavní „normativní“ tezi o Evropské unii jako projektu, který má postupně nabírat rysy unie sociální ve smyslu transnacionální a transgovernmentální přeměny současné podoby globálního kapitalismu, jak o tom je v knížce řeč, odpoví samozřejmě až další konkrétní vývoj Evropské unie i jejích vztahů k „ostatnímu“ světu.

Anotace

BÁRTA, Milan – BŘEČKA, Jan – KALOUS, Jan: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969 a jejich potlačení*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2012, 336 s., ISBN 978-80-87211-73-1.

Srpnové demonstrace z roku 1969 patří k těm masovým občanským vystoupením v československých dějinách, která vzbuzují asi nejvíce hořkosti. Zatímco o rok dříve vojenská intervence vyprovokovala jedinečné vzepětí celonárodní jednoty proti cizím okupantům, při jejím prvním výročí už stáli na obou stranách skutečných i pomyslných barikád Češi a Slováci – rozhořčené demonstranty rozháněli domácí ozbrojenci a represivní opatření schvalovali zdejší zákonodárci v čele s Alexandrem Dubčekem. Do dalšího takového veřejného vystoupení to pak (alespoň v českých zemích) trvalo přesně devatenáct let, do srpna 1988, kdy byly sice role účinkujících obsazeny stejně, avšak v ovzduší už byla cítit naděje na přícházející změny.

V anotované publikaci spojili síly tři autoři, aby neradostné události, znamenající definitivní pohřbení pražského jara a rázný nástup takzvané normalizace, důkladně vylíčili a zasadili do patričních souvislostí. V prvních třech kapitolách rekapituluje události od okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy až po přípravu k potlačení očekávaných demonstrací při

příležitosti jejího prvního výročí. Úvodní kapitola postihuje politický kurz po podpisu takzvaného Moskevského protokolu, jenž se vyznačoval setrvalým ustupováním nátlaku Kremlu a vyklíčením reformních pozic, a zdůrazňuje jeho účinky na fungování ozbrojených složek režimu a vnitřní vývoj ministerstva vnitra. Podstatné místo zde zaujímá takzvaná hokejová krize, která propukla po druhém vítězném zápasu proti Sovětskému svazu na mistrovství světa v ledním hokeji ve Stockholmu a dala průchod negativním emocím vůči sovětským okupantům. Ty se projeví mimo jiné rabováním některých objektů užívaných sovětskými organizacemi, které ovšem nemuselo být dílem rozvášněného davu, ale spíše kompromitační akcí Státní bezpečnosti. V závěru kapitoly je uvedena podrobná bilance zadržených osob a jejich provinění.

Druhá kapitola vytváří ucelený obraz nástupu nového vedení země, zosobněného Gustávem Husákem, které se snažilo dokázat, že má situaci pevně v ruce, Československo je politicky stabilní a nejsou nutné žádné další zásahy zvenčí. Společnost se však ještě odmítala smířit s údajnou konsolidací poměrů, což zřetelně manifestovala řada veřejných prohlášení a apelů dovolávajících se původních reformních záměrů. Nejdůležitějším projevem nespokojenosti byla distribuce letáků vyzývajících k protestům ve všech oblastech

společnosti (některé z nich jsou v publikaci přetištěny). Ohniskem organizovaných akcí se stalo studentské hnutí i některé podniky a instituce ve větších městech.

Posléze autoři přecházejí k vylíčení preventivních opatření, jež měla zabránit srpnovým masovým protestům. Obvyklá mediální propaganda měla tomuto nebezpečí čelit hlavně zdůrazňováním osvoboditelské role Rudé armády na konci války. Bylo však třeba podniknout i hmatatelnější přípravy, jako zpracovat přehledy podezřelých osob a míst, jež se mohla stát pravděpodobným shromaždištěm demonstrantů, nebo vytvořit smíšené pořádkové hlídky a zásahové jednotky z příslušníků Československé lidové armády a Veřejné bezpečnosti. Pro představu jsou připojeny například přehledy početních stavů ČSLA v těchto jednotkách podle krajů.

Jádro publikace tvoří podrobný popis nepokojů v jednotlivých oblastech země. Autoři si k tomu účelu geograficky rozdělili republiku na Prahu, Brno a Jihomoravský kraj, Liberec a Severočeský kraj, souhrnně pak pojednávají o ostatních regionech.

Podrobnější chronologický přehled o událostech v Praze, přesněji na Václavském náměstí, začíná 16. srpnem a nejdéle se zastavuje přirozeně u 21. srpna, kdy protesty kulminovaly. Autoři dokumentují přibližný počet shromážděných a zadržovaných osob, opatření bezpečnostních složek či dopravní omezení. Jejich informace doplňují ukázky z protokolů o výslechu svědků, záznamů o zraněních, vyšetřovacích spisů, služebních záznamů z operačního průzkumu a jiných pramenů. Upozorňují přitom, že některé závažné skutečnosti oficiální místa zamlčovala a překrucovala, jako například používání zbraní zásahovými jednotkami, místo nichž se pak snažila svalit odpovědnost za střelbu, mnohá zranění a také úmrtí na „kontrarevoluční živly“ z řad samotných demonstrantů. Autoři připojili seznam zraněných osob (s uvedením typu jejich poranění) a v závěru kapitoly přináší podrobnější informace o obětech střelby v Praze Františku Kohoutovi, Vladimíru Krubovi a Bohumilu Siřínkovi.

Při rekonstrukci událostí v Brně a Liberci upírají autoři pozornost k obětem okupace v těchto městech a upomínkovým akcím k jejich uctění. Zatímco v Liberci se pořádkové síly snažily mít vzpomínkové akce pod kontrolou, ale nebránily jim, proti brněnskému shromáždění k uctění památky Josefa Žemličky a Viliama Debnára v pasáži Beta pořádkové jednotky hrubě zasáhly. V obou městech se také stávkovalo. V Brně zastavily práci velké podniky, ke stávkujícím v Liberci se ale nepřidali dělníci z Jablonce nad Nisou. Tichá vzpomínková shromáždění probíhala v Liberci ještě 22. srpna. Autoři v kapitole líčí také incidenty, které v Brně skončily úmrtím dvou osob a zraněním mnohých dalších, a připomínají nové vyšetřování těchto tragických událostí na začátku 90. let. Na závěr jsou opět připojeny informace o brněnských obětech ze srpna 1969 Stanislavu Valehrachovi a Danuši Muzikářové.

Demonstrovalo se také v dalších městech Severočeského kraje, například v Ústí nad Labem, Teplicích, České Lípě a Chomutově. Z měst v ostatních krajích svou nespokojenost výrazněji projevil občané v Karlových Varech, Českých Budějovicích a v Havířově. Na Slovensku byly protesty o poznání slabší, protože většinu požadavků tamních obyvatel splnila federalizace. Ojedinelé nepokoje se vyskytly v Bratislavě, Žilíně a v Košicích. Pokud se zde objevily letáky, tak většinou pocházely z českých zemí.

Autoři samozřejmě nemohli opomenout vzápětí přijaté zákonné opatření č. 99/1969 Sb., „O některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku“, které stanovilo tresty pro demonstranty včetně odnětí svobody až na tři měsíce a/nebo pokuty do 5000 Kčs. Velká část zadržovaných byla sice propuštěna na svobodu, to ale neměnilo nic na faktu, že už byli označeni jako politicky nespolehliví.

V poslední kapitole autoři registrují dozvuky srpnových demonstrací a hodnotí jejich výsledky. Uvádějí bilanci zraněných jak na straně civilistů, tak příslušníků Sboru národní bezpečnosti, Lidových milicí, Československé lidové armády a Požární

ochrany. V bezprostřední reakci na demonstrace bylo zavedeno pravidlo pohotovosti bezpečnostních složek během různých výročí. Mnohem významnějším opatřením k „obnovení pořádku“ byly však masové politické čistky z počátku 70. let. Výklad doplňují přetištěné texty důležitých normativních aktů, zpráv z tisku, výpovědí svědků a množství autentických fotografií.

Barbora Večeřová

MACHOVEC, Martin: *„Hnědá kniha“ o procesech s českým undergroundem*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2012, 515 s., ISBN 978-80-87211-74-8.

Už trochu ikonickému a také různými klíše opředenému příběhu českého hudebního undergroundu se dostalo pietního památníku. *„Hnědá kniha“ o procesech s českým undergroundem*, doposud přístupná pouze v knihovně Libri prohibiti, vyšla poprvé oficiálně. A nejenže vyšla, skvělá práce jejího editora Martina Machovce z ní dokonce dělá nepřehlédnutelný knižní počín.

Machovec s odbornou erudicí (text opatřil i přínosným poznámkovým aparátem) navazuje na předchozí samizdatové editory, především na Jaroslava Suka a jeho verzi *„Hnědé knihy“* z roku 1980, zachycující už stíhání signatáře Charty 77 Jana Prince. Popis Princovy trestní kauzy tak doplnil obsáhlou dokumentací známějších procesů z roku 1976, které postihly zhruba dvě desítky lidí hlásících se k hudebnímu podzemí v komunistickém Československu.

Co ale z *„Hnědé knihy“* – vychází v hnědém přebalu jako připomínka prvního samizdatového vydání – dělá něco více než jen pečlivě upravenou kopii předchozích samizdatů, jsou její doplňky; dokumenty, které nebyly původním autorům tohoto samizdatu dostupné vůbec anebo jen velmi těžce. Mám na mysli především materiály pocházející z „druhého břehu“, tj. zprávy z dílny Státní bezpečnosti, které vybrali František Stárek a Pavel Navrátil, dále pak dobové články ze západních novin a časo-

pisů, prepisy propagandistických pořadů Československé televize a Československého rozhlasu a též některé dosud nepublikované texty z opozičního prostředí. Výsledná podoba knihy proto dělá čest jejímu názvu: díky mnoha rozličným materiálům vsutku poskytuje reprezentativní představu o procesech s českým hudebním undergroundem.

Zaujmu ovšem i některé (alespoň z hlediska těchto procesů) marginálie. Mám na mysli především kompletně přetištěnou protokolární výpověď Zbyňka Fišera, tedy Egona Bondyho, kterou byl nucen poskytnout v souvislosti s připravovaným procesem. Bondyho výpověď je totiž spíše svědectvím o jeho vlastní osobě, z hlediska nastávajícího soudního líčení (ani pro proces s Ivanem Martinem Jirousem) neměla závažnější vliv. Sestavovatelé knihy se ji rozhodli publikovat, protože – jak uvádí v ediční zprávě Martin Machovec – „se o ní během desetiletí nashromáždila řada legend“ (s. 449). Jestli to byl důvod dostatečný pro zařazení do publikace, jejímž záměrem bylo dokumentovat procesy s hudebním podzemím, je otázkou. Nebylo lepší namísto ní otisknout například výpovědi jiných svědků (pravda: méně známých), které byly využity u soudu? Čtenářsky je ovšem Bondyho výpověď atraktivní a pootevřává okénko i do soukromých při a mezilidských vztahů v českém hudebním podzemí.

Při četbě může vzbudit pochybnost ještě jedna ediční záležitost, ze které se tak trochu v průběhu let stalo klíše. Přetištěné zprávy Státní bezpečnosti doprovází už celkem obligátní poznámka, že zkomoleniny a pravopisné nepřesnosti a chyby, které zprávy obsahují, „byly důsledně respektovány, neboť i ony mají dnes výpovědní hodnotu a bezděčně dodávají těmto dokumentům poněkud tragikomický charakter, což snad může studium těchto jinak dosti odpudivých záznamů poněkud zatraktivnit“ (s. 478, pozn. 201). A samo o sobě je to pravda, materiály tajné policie v „surovém stavu“ jsou skvělým svědectvím své doby. Vedle toho nicméně zarazí, že dokumenty z opozičního prostředí jsou opatřeny poznámkami v opačném duchu; typicky

třeba u zprávy Věry Jirousové, Václava Havla a Jiřího Němce z průběhu hlavního líčení ve dnech 21. až 23. září 1976: „Přepis jsme opravovali interpunkčně a gramaticky, byť takovýchto oprav nebylo potřeba mnoho.“ (s. 470, pozn. 76).

Proč tato dvojznačnost? U zpráv estébáckých ve vší jejich odpudivosti ponecháme chyby, zatímco u zpráv disidentských chyby opravíme, a ještě uvedeme, že jich nebylo mnoho. Dokumentem doby jsou ale obojí texty, nebo nikoli? Není stejně tak zajímavé vidět, jaké pravopisné chyby dělali lidé z disentu? Podobné otázky se sice zdánlivě týkají jen ediční praxe, mají ale co do činění s problémy přístupu historika ke konfliktním událostem soudobých dějin, v nichž se cítí svými sympatiemi či antipatiemi, často i na základě osobních životních zkušeností, zaangažován a svůj postoj či morální hodnocení dává najevo mnohdy i bezděčnými způsoby.

Předěšlé poznámky ale nic nemění na tom, že „*Hnědá kniha*“ o procesech s českým undergroundem konečně našla svého kompetentního editora a že její finální podoba s řadou zajímavých doplňků si určitě zaslouží pozornost jak odborné, tak laické veřejnosti.

Přemysl Houđa

MÁLKOVÁ, Iva: *František Hrubín: Z archivních fondů*. Brno – Ostrava, Host – Ostravská univerzita 2011, 336 s., ISBN 978-80-7294-620-4 a 978-80-7368-971-1.

Spojit v názvu knihy jméno geniálního tvůrce, dotýkajícího se nebes, s termínem „archív“ se může zdát podivným, ba podezřelým. Někteří literární vědci se k archivním pramenům, zejména k těm neliterárním, stavějí spíše odtažitě, někdy i štítivě. Iva Málková naopak na pramenném výzkumu postavila svůj pětilevý projekt, podpořený Grantovou agenturou ČR a dalšími institucemi. Využila soupisu básnickovy pozůstalosti (ZÁHRADNÍKOVÁ, Marta – FERKLOVÁ, Renata: *František Hrubín (1910–1971): Soupis osobního fondu*. Praha, Literární archiv Památníku národ-

ního písemnictví 2009), sama pak přispěla ke zpracování bibliografie (MÁLKOVÁ, Iva – ŘEHÁK, Daniel: *Tvůrčí osobnost Františka Hrubína: Bibliografie*. Brno, Host 2009), ujala se edice korespondence (MÁLKOVÁ, Iva: *Adresát František Hrubín: Korespondence F. Hrubína, J. Seiferta, J. Strnadla, E. Frynty*. Brno, Host 2010) a posléze i vydání výboru z díla (HRUBÍN, František: *Básně*. Edice a komentář Iva Málková. Brno, Host 2010). Metoda konfrontace spisovatelova díla s archivními dokumenty je přínosná. Lze si však klást otázku, proč se autorka monografie omezila v podstatě jen na prameny obsažené v Hrubínově osobním fondu a nedoplnila je dalšími (nabízejí se například archiválie Svazu československých spisovatelů nebo Ústředního výboru KSČ). Tuto mezeru zaplňuje alespoň zčásti sekundární literaturou a edicemi.

Přínos práce Ivy Málkové je v tom, že objevuje nová historická fakta a zpřesňuje kontextuální vazby a osobní vztahy. Zabývá se rodovými kořeny a přátelskými styky, které měly velký význam pro „zrození básníka“ a jeho uzrávání. Svou knihou přispívá k bližšímu poznání Hrubínových vztahů s takovými osobnostmi, jako byli například básníci František Halas, Josef Hora a Jaroslav Seifert nebo literární kritik Václav Černý. Autorka pečlivě zaznamenává rozmanité receptce Hrubínovy tvorby a všimá si toho, jak je vnímal a zužitkovával on sám – spolu se vstřebáváním tradice české literatury. Sleduje kontinuitu a dynamiku v tom, jak se uplatňovaly různé motivy a témata, básnické prostředky a formy v Hrubínově literární práci. Lze ocenit, že značnou pozornost Iva Málková věnuje politickým souvislostem a mocenským zásahům, jež vedly na jedné straně k omezování tvůrčího prostoru, na druhé straně si pak vynucovaly Hrubínovu politickou angažovanost, jež se setkávala se širším společenským ohlasem.

Autorka například konstatuje, že „až neuralgickým bodem přívýkladu tvůrčí osobnosti Františka Hrubína“ zůstává jeho vystoupení na druhém sjezdu československých spisovatelů v dubnu 1956 (s. 156). Sbírá

v Hrubínově pozůstalosti všechny dokumenty týkající se jeho projevu, který vzbudil (spolu s projevem Seifertovým, Jana Kaplického a dalšími) ve své době obrovský zájem. Registruje ohlasy Hrubínova vystoupení a dokumentuje následné dění. Koriguje přitom pozdější hodnocení Václava Černého či Milana Jungmanna (a také z opačného gardu formulované závěry Ladislava Štolla, vyznívající ale fakticky stejně), která podle ní nejsou spravedlivá či přesná. Jde zejména o Hrubínovu údajnou sebekritiku, již dva prvně jmenovaní literární kritici interpretují jako mravní zradu s devastujícím dopadem na veřejné mínění. Málková především upřesňuje text Hrubínova vystoupení na plenárním zasedání svazu spisovatelů v červnu 1957 a dále si všímá vlastních básnickových reflexí a svědectví dalších aktérů (zejména Ladislava Fikara). Dospívá tak k názoru, že „obsah Hrubínova vystoupení, tak tragický pro osobnost básníka, nehrál pro další fungování literatury v padesátých letech téměř žádnou roli“ (s. 169).

Na výkladu kulturního dění v letech 1956 a 1957 (ale podobně třeba i na zajímavém popisu dění kolem nerealizovaného vydání výboru z poezie Jana Zahradníčka v polovině 60. let) lze demonstrovat autorčin metodologický přístup ke zpracování biografie. Je střídavá ve formulaci závěrů, zato nabízí pestrý vějíř informací, vytěžených z pramenů (někdy jde doslova o útržky papíru, popsané básnickovými glosami). Jelikož využívá egodokumentů, dokáže často nabídnout nezvyklý úhel pohledu. Málková dokumenty spíše jen glosuje; na jejich interpretaci a zobecňující soudy obvykle rezignuje (její kniha příznačně nemá samostatný shrnující závěr či doslov), je koneckonců přesvědčena, že „to určující o tvůrčí osobnosti Františka Hrubína bylo již vysloveno“ (s. 11). Ale nakonec i deklarovaná snaha o „rozostření, popření, někdy snad i revizi výkladu Hrubínova díla a veřejných postojů“ (tamtéž) není úplně marná, byť se může jevit jako cíl zbytečně skromný.

Kniha Ivy Málkové, mapující Hrubínovu uměleckou cestu od 30. po 60. léta a všima-

jící si širších společenských souvislostí jeho působení, se spolu s dalšími jejími hrubínovskými publikacemi jistě stane vyhledávanou příručkou pro historiky soudobých dějin a literární vědce, zaujmout by mohla ale i politology, kteří jsou ochotni hledat poučení v minulosti. Renomované brněnské nakladatelství Host spolu s Ostravskou univerzitou ji vydalo vybavenou jmenným rejstříkem a seznamem použitých pramenů a literatury. Formální postupy vysvětluje autorka v ediční a bibliografické poznámce. Publikaci oživuje několik reprodukcí dokumentů a také fotografií.

Jiří Křestan

POLÁŠEK, Martin – NOVOTNÝ, Vilém – PEROTTINO, Michel a kol.: *Mezi masovou a kartelovou stranou: Možnosti teorie při výkladu vývoje ČSSD a KSČM v letech 2000–2010*. Praha, Sociologické nakladatelství 2012, 190 s., ISBN 978-80-7419-094-0.

Na počátku května 2013 se uskutečnily v Goethe-Institutu v Praze dvě besedy, k nimž byli přizváni nejen autoři předložené knihy, ale také tři aktivní politikové sociálnědemokratické a komunistické strany (Jiří Dienstbier, Lubomír Zaorálek a Jiří Dolejš – pouze poslanec za KSČM si ale dokázal zorganizovat čas tak, že se zúčastnil celé diskuse) a dva akademičtí odborníci (Ondřej Slačálek a Oto Novotný). Tyto akce jen dokládají, že kniha, při jejímž vzniku stáli pracovníci několika politologických pracovišť Univerzity Karlovy (kromě autorů uvedených v titulu práce se na ní podíleli ještě Radek Buben, Jiří Koubek a Kateřina Merková), budí právem zájem odborníků, ale i dalších zájemců o soudobé dějiny a politické vědy. Přitom vlastně nepřichází s originálním pojetím výzkumu a v podstatě jen přenáší do našich poměrů metodologické podněty uplatňované v zahraniční politologii a sociologii. Jak se ale zdá, i to představuje v poněkud vyprahlé krajině českého teoretického myšlení přínosný a inspirativní počín.

Autoři pracují především s teorií kartelové strany (Richard Katz, Peter Mair) a s teorií tří proudů (John W. Kingdon, Nikolaos Zahariadis), označovanou také jako *multi-stream theory*. Jestliže v prvním případě se jedná primárně o typologii politických stran, druhá teorie analyzuje proces tvorby rozhodnutí v moderních organizacích. Důležité je, že autoři opouštějí obvyklou perspektivu specifického vývoje (tedy perspektivu transformace autoritářského režimu v režim demokratický), která podle mého názoru svádí k ideologizaci pohledu, a přijímají perspektivu univerzalistickou, jež umožňuje pohled z obecného hlediska fungování demokratického režimu a otevírá i možnost mezinárodního srovnání. Zároveň s tím se v podstatě odpoutávají od dříve obvyklého zorného úhlu, tak populárního například i mezi historiky, který preferuje programatickou rovinu vývoje politických stran nebo téma institucionalizace stranického systému jako celku.

Knihu autoři rozdělili do dvou částí. První – teoretická – shrnuje dvě již zmíněné politologické teorie a klade si otázku priorit při výzkumu politických stran, zejména stran levicových. Druhá, empirická část práce je potom pokusem na konkrétním materiálu vyzkoušet možnosti uplatnění daných teorií. Autoři nejprve představují čtyři historické typy politických stran, uplatňujících se od 19. století – elitní čili kádrovou stranu (usiluje o privilegia a status vlastních představitelů), masovou stranu (soutěží o naplnění zájmů sociálně vymezených příznivců, například dělnictva), *catch-all* stranu (překračuje hranice původně určeného voličského segmentu a posiluje soutěživost) a stranu kartelovou. K poslednímu typu strany uvádějí následující charakteristiku: „Míra soutěživosti v systému ... klesá... Strany se stávají kartelovými tím, že po způsobu firem na trhu vytvářejí kartel. Jakkoli si navzájem konkurují, jejich společným zájmem je omezit možnosti případných nových aktérů na volebním trhu a zakotvit své vlastní výsadní postavení. (...) Žádná z hlavních politických stran není nikdy zcela 'odpoujena' od státu – ani v přípa-

dě, že představuje třeba stranu opoziční –, všechny hlavní strany daného stranického systému mají koaliční potenciál a existuje výrazná koaliční promiskuita.“ (s. 17) Přes halasně vedené volební kampaně se tak fakticky zužuje prostor pro politickou soutěž. Změny strategie ve volební a stranické soutěži mají vliv na organizační uspořádání stran a současně tyto změny jsou samy důsledkem organizačních proměn. Pro činnost kartelové strany je typická profesionalizace, centralizace a externalizace jejich fungování. Jde především o úpadek vlivu členstva stran ve prospěch expertních týmů. To vše v konečném důsledku vede k posilování nejednoznačnosti a nahodilosti v rozhodování, k ustavení systému „organizované anarchie“ (s. 24).

Poměrování teoretických postulátů s konkrétní empirií vývoje Československé strany sociálnědemokratické a Komunistické strany Čech a Moravy v letech 2000 až 2010, které kniha předkládá, přináší mnohé zajímavé poznatky. Autoři analyzují pozici obou stran ve stranickém systému České republiky a jejich stranickoorganizační vývoj. Zvláštní pozornost přitom věnují rozboru koncepce reformy české vysokoškolské politiky z hlediska teorie tří proudů. Řadu zajímavých podnětů přináší rovněž pasáž věnovaná projektu modernizace ČSSD. Tato strana zdá se v první dekádě 21. století naplňuje typologické znaky kartelové strany, zatímco KSCM podle autorů náleží spíše k typu strany masové.

Metodologicky svěží knížka by měla zaujmout nejen politology, ale také historiky, které může inspirovat k nově zaměřeným výzkumům. Dialog mezi oběma disciplínami u nás zatím neprobíhá v kýžené intenzitě. Politologové by současně neměli opomíjet některá tradiční témata historiografie, která mohou doplnit modelování politického systému (jde namátkou o otázky politické kultury a diskurzu, historického povědomí a stereotypů). Kniha vyniká přehledností, je vybavena seznamem pramenů a literatury (nutno vyzvednout, že autoři mohli využít rozhovorů s některými politiky a experty, kteří však překvapivě příliš

ochotní ke spolupráci nebyli), biogramy autorů, jmenným a věcným rejstříkem a anglicky psaným resumé.

Jiří Křestan

VODIČKOVÁ, Stanislava (ed.): *I zvíře mělo více útrpnosti než člověk: Paměti pátera Františka Štveráka, vězně nacistického a komunistického režimu*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013, 415 s., ISBN 978-80-87211-84-7.

Ústav pro studium totalitních režimů vydal dosud nepublikované paměti kněze pražské arcidiecéze, dlouholetého faráře ve Chvalech, vikáře a arcibiskupského notáře Františka Štveráka (1909–1956). Vlastnímu textu pamětí předchází úvod a stručné zachycení farářova dětství, studií a cesty ke kněžství z pera editorky Stanislavy Vodičkové. V první části vzpomínek, dokončené v lednu 1946, pater Štverák vylíčil své zatčení za protektorátu, věznění v pankrácké a terezínské věznici, poté v koncentračních táborech Dachau a Sachsenhausen a návrat do Československa (s. 22–238). Jeho vyprávění ilustrují reprodukce vlastních jednoduchých, ale výmluvných nákrešů. V závěrečných pasážích první části Štverák přibližuje soud nad válečnými zločinci v prostorách koncentračního tábora Dachau, jehož se sám zúčastnil v roli svědka (s. 241–276).

Druhou část memoárů sepsal František Štverák tajně po roce 1949 během nedobrovolného pobytu v přeškolovacím středisku Hájek a v internačním táboře Želiv, přesné datování není z textu zřejmé. Knihu uzavírá epilog sepsaný Štverákovou neteří Pavlínou Thonatovou (s. 349–352), která spolu s druhou neteří Marií Brychovou poskytla paměti k uveřejnění a také obdařila publikaci bohatým fotografickým doprovodem ze svého archivu.

Editorka Stanislava Vodičková opatřila text pamětí vysvětlujícími i rozšiřujícími poznámkami (celkem je jich 628!). Ačkoliv jejich obsah se snad stane předmětem podrobnějšího hodnocení v dalších recenz-

ních textech, je namístě již zde upozornit na řadu nepřesností z oblasti církevních reálií, ať už se jedná kupříkladu o chybné označování teologické fakulty v roce 1928 jako KTF UK (s. 18), příliš zjednodušené schéma rozdělení ritů křesťanské církve (s. 110, poznámka 175), zcela nesmyslný název „Katedrální kolegiátní kapitula královéhradecká“ (s. 308, pozn. 551), zavádějící vysvětlení pojmu „paténa“ (s. 345, pozn. 621) a další případy. Nepřesné, ač značně rozšířené, je také užití titulu „pater“ u diecézního kněze. Poznámky editorky naopak čtenáři výrazně pomáhají při orientaci ve výčtech jmen (spoluvězni včetně například Josefa Berana nebo Josefa Plojgara, zaměstnanci koncentračních táborů, kněží, řeholníci), při vysvětlování častých žargonových výrazů, německých vět a germanismů i v odkazech na sekundární literaturu. Jako vítaná pomůcka slouží také jmenný rejstřík, zvláště vzhledem ke značnému množství osobních jmen v textu pamětí.

V nacistické věznici a poté v koncentračním táboře se František Štverák ocitl kvůli svému aktivnímu zapojení v odbojové organizaci Obrana národa. Paměti dávají nahlédnout nejen do vyšetřovacích metod a rozhovorů se spoluvězni, ale především do každodennosti nacistického koncentračního tábora viděné očima vzdělaného kněze, ovládajícího kromě češtiny také německý, latinský a polský jazyk. Štverák popisuje do detailů nejrůznější krutosti páchané na vězňích v Dachau i Sachsenhausenu včetně pseudolékařských pokusů a vražd, ale i pevnou hierarchii a rivalitu panující mezi skupinami vězňů, nevyjímaje ani kněží různých národností. Autor pamětí na několika místech uvádí jména spoluvězňů i trýznitelů s vlastním, mnohdy odsuzujícím úsudkem o každém z nich. Pro těsné sepětí stálého nebezpečí smrti na jedné straně s pudem sebezáchovy na straně druhé je signifikantní prolínání brutálního násilí s vyprávěním humorných příběhů z předválečných let, popisem Štverákova náruživého kuřáctví nebo slavení Vánoc v koncentračním táboře. Vytrvalost Františka Štveráka působí neuvěřitelně, protože

dokázal přežít v takzvané štráfce (kárné kompanii či rotě) dva roky, ač v ní vězni běžně umírali podle jeho svědectví za tři dny až měsíc (s. 64).

Specifickým rysem Štverákových pobytů v káznících bylo vykonávání kněžského povolání: vzpomínky na udělování svátosti smíření spoluvěznům a absoluce umírajícím nebo na výjimečné slavení mše svaté v kapli německých kněží patří k silným místům knihy. Memoáry také odhalují výrazně negativní vztah Františka Štveráka k drtivé většině Němců a Poláků a naopak pozitivní vztah k Rusům (v obnoveném Československu se později stal členem Společnosti sovětsko-československého přátelství), jeho popis ale dobře ilustruje tehdejší nálady části českého obyvatelstva. O svých nacistických věznicích se po vylíčení jejich souzení a potrestání vyjádřil tak, že o nich platí úsloví *perdite vivimus* – žili jsme nadarmo (s. 276).

Vzpomínky Františka Štveráka dále ukazují fungování pražské arcidiecéze po druhé světové válce, kdy zastával úřad vikáře a stal se tak blízkým spolupracovníkem bývalého spoluvězně Josefa Berana, nazývaného v pamětech Josífek nebo Beránek. Po roce 1945 jsou již popisované události

více zasazovány do církevně-politické situace v Československu a líčeny optikou člena diecézní kurie.

Druhá část Štverákových pamětí už nemá tak soustavný ráz. Z doby po svém zatčení 15. června 1949 zachytil ve svém textu střípky událostí z vykonstruovaného soudního procesu, komunistických vyšetřovacích metod (Štverák se nejprve ocitl opět na Pankráci, a to ironií osudu ve stejné cele jako v roce 1940) a internace. Poslední věty pamětí týkající se života v internačním táboře Želiv zaznívají motivem vězeňské solidarity, povědomým i z jiných obdobných textů: „Jak jsem tyto chlapce rád viděl! Byl jsem zase mezi svými...“ (s. 346)

Slova na pamětní desce ve Chvalech nejlépe shrnují obsah a centrální hodnotu výpovědi Františka Štveráka, které ale nelze zúžit pouze na výčet hrůz nacistického a komunistického věznění, protože se jedná o mnohovrstevnatý výběr jeho osobních zážitků a hodnocení daných událostí: „1940–1945 Pankrác, Terezín, Sachsenhausen, Oranienburg, Dachau; 1949–1954 Pankrác, Valdice, Ruzyně, Hájek, Želiv.“

Michal Sklenář